

ΜΙΧΑΛΗΣ ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΣΚΟΠΟΣ

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της περιόδου 1918-1989 στην Ευρώπη υπό το πρίσμα των οικονομικών ιδεών που επηρέασαν την οικονομική πολιτική. Αρχικά γίνεται αναφορά στις συνέπειες του πρώτου παγκοσμίου πολέμου για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και αναλύονται οι εξελίξεις στην ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία. Στη συνέχεια η έμφαση τοποθετείται στη κρίση του 1929 και στην ανταπόκριση των κυβερνήσεων στην πρόκληση που συνιστούσε η αντιμετώπιση της. Παράλληλα σκιαγραφείται η αλλαγή που συντελέστηκε στον τρόπο προσέγγισης της λειτουργίας της οικονομίας από τον John Maynard Keynes. Ακολούθως περιγράφονται οι οικονομικό-ιστορικές εξελίξεις μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και γίνεται αναφορά στην ευρωπαϊκή ανασυγκρότηση και ευημερία που επικράτησε ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η οποία συνδέθηκε με την οικοδόμηση του κράτους-πρόνοιας. Για την περίοδο μετά τη δεκαετία αυτή διαπιστώνεται μία ακόμα αλλαγή του κυρίαρχου οικονομικού υποδείγματος με την επικράτηση νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων σχετικά με το ρόλο του δημοσίου στην οικονομία, τάσεων που επιτείνονται από την πορεία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Το κεφάλαιο κλείνει με σύντομη αποτίμηση των εξελίξεων.

ΠΡΟΣΔΟΚΩΜΕΝΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

- Όταν έχετε διαβάσει το κεφάλαιο αυτό θα μπορείτε
- Να καταλάβετε τις αλλαγές που συντελέστηκαν στον τρόπο της λειτουργίας της ευρωπαϊκής οικονομίας μεταπολεμικά και να τον συνδέσετε με τις οικονομικές εξελίξεις της εποχής.

- Να συνδέσετε την κρίση του 1929 με τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που σημάδεψαν τις κοινωνίες του μεσοπολέμου και να κατανοήσετε τους διαφορετικούς τρόπους πολιτικής αντίδρασης που παρατηρήθηκαν στις ευρωπαϊκές οικονομίες της εποχής.
- Να κατανοήσετε τη σημασία της οικοδόμησης του κράτους-πρόνοιας μετά το 1945 που εξασφάλισε την απρόσκοπτη οικονομική ευημερία της Ευρώπης ως το τέλος της δεκαετίας 1970.
- Να αντιληφθείτε τη διαδικασία αναβίωσης του νεοφιλελευθερισμού στο χώρο των οικονομικών ιδεών τόσο ως «απάντηση» σε συγκεκριμένα οικονομικά προβλήματα όσο και ως «φάση» στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης.

ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

Κανόνας χρυσού και κανόνας συναλλάγματος χρυσού

Διασυμμαχικές πιστώσεις

Κρίση του 1929

Νιού Ντηλ

Κεϋνσιανισμός / ενεργός ζήτηση

Προστατευτισμός

Πολιτική αυτάρκειας

Τηλορισμός

Αντικυκλική δημοσιονομική πολιτική

Μεταπολεμική ανασυγκρότηση

Κράτος πρόνοιας

Στασιμοπληθωρισμός

Μονεταρισμός και νεοφιλελευθερισμός

Ευρωπαϊκή ενοποίηση

Αυθόρμητη τάξη

Συνθήκη Μάαστριχτ

1. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1918-40.

Η περίοδος του μεσοπολέμου θεωρείται μια από τις πιο αντιφατικές περιόδους της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Ιστορίας. Πόλεμος, καταστροφές και επαναχάραξη συνόρων χαρακτήρισαν τη δεκαετία του 1910. Στη συνέχεια, εν μέσω μιας ιδιόρρυθμης ανάπτυξης, επουλώθηκαν σταδιακά οι πληγές του πολέμου με αποτέλεσμα το εθνικό εισόδημα των Ευρωπαϊκών χωρών να ανακτήσει μόλις το 1924 το επίπεδο του 1913. Αυτό δεν απέτρεψε χώρες όπως η Ιταλία, η Πορτογαλία, η Γερμανία και η Ισπανία να βαδίσουν σε διαφορετικά χρονικά σημεία του μεσοπολέμου προς το φασισμό, ενώ και η Ρωσία ξεκίνησε το πείραμα οικοδόμησης του σοσιαλισμού αναζητώντας, ως το 1930 τουλάχιστο, τον καταλληλότερο δρόμο προς αυτόν¹.

Γενικά, ο οικονομικός φιλελευθερισμός βρισκόταν καθ' όλο το μεσοπόλεμο σε υποχώρηση, ενώ οι κρατικές πολιτικές με τη μορφή περιορισμών στο εμπόριο και την επιβολή ελέγχων της οικονομικής δραστηριότητας, είχαν, ειδικά μετά το 1929, γενικευθεί. Η όποια ανάπτυξη της Ευρώπης από το 1924 και μετά, και η πρόσκαιρη αυταπάτη περί επιστροφής στην οικονομική ομαλότητα, βρήκε στην κρίση του 1929 τα όρια της. Το διεθνές εμπόριο συρρικνώθηκε και πάλι, με τη Γερμανία να βρίσκεται στο επίκεντρο ραγδαίων οικονομικο-κοινωνικών εξελίξεων. Οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις και ο κανόνας συναλλάγματος-χρυσού θεωρήθηκαν αιτίες διαταραχής και δυσπραγίας. Το 1931 η Μ. Βρετανία εγκαινίασε προστατευτική πολιτική, ενώ και άλλες ευρωπαϊκές οικονομίες ακολούθησαν. Ο όγκος του διεθνούς εμπορίου μειώθηκε κατά 25%, και πολλές χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, χρεοκόπησαν.

Καθώς οι ευρωπαϊκές χώρες ακολούθησαν πολιτικές αυτάρκειας η οικονομική δραστηριότητα σε εθνικό επίπεδο αναζωογονήθηκε. Ο αγροτικός τομέας επλήγη από την πτώση των τιμών και των εισοδημάτων, αλλά η βιομηχανία, προστατευμένη από υψηλούς δασμούς, άρχισε να υποκαθιστά τις εισαγωγές, και να ανθεί. Τέλος, το εμπόριο αναδιπλώθηκε και αναζήτησε νέες μορφές επικερδούς τοποθέτησης και κερδών υπό κρατική καθοδήγηση. Η ανεργία εξακολούθησε να αποτελεί πρωταρχικό πρόβλημα. Η έξοδος από την ύφεση πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά μετά την κήρυξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

¹ Για την περίοδο του Μεσοπολέμου πριν το κραχ του 1929, βλέπε ιδιαίτερα, Hobsbawm (2002), Feinstein, Temin & Toniolo (1997), Lewis (1965). Μια γενικότερη εικόνα δίνουν οι Clough & Rapp (1979) και Tuma (1999), ενώ η Βρετανική περίπτωση αναλύεται κυρίως στο Tomlinson (1981).

2. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος είχε προκαλέσει μείωση του ευρωπαϊκού πληθυσμού κατά 20 εκατομμύρια ανθρώπους. Το φυσικό περιβάλλον, οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις και υποδομές καταστράφηκαν και οι περιστάσεις επέβαλλαν σημαντικές προσπάθειες για συνεννόηση και συνεργασία. Το πολιτικό κλίμα ωστόσο δεν ευνοούσε συναινετικές προσεγγίσεις. Τα σύστημα παγκόσμιας διακυβέρνησης είχε ανατραπεί. Ενώ η Βρετανία δεν αναγνωριζόταν πλέον αυτονόητα ως κυρίαρχη υπερδύναμη, η εποχή δεν είχε ακόμα αναδείξει ένα αδιαφιλονίκητα νέο ηγεμονικό παράγοντα.

Ο πόλεμος διατάραξε τα δημόσια οικονομικά όλων των εμπολέμων. Πρώην δανειστές, όπως η Βρετανία, είχαν τώρα ανάγκη κεφαλαίων. Η φορολογία για παράδειγμα στη χώρα αυτή είχε ανέλθει από 362 εκατ. σε 2500 εκατ. λίρες μεταξύ 1914-5 και 1918-9. Ο βρετανικός προϋπολογισμός, μέχρι τότε πάντοτε ισοσκελισμένος, παρουσίαζε έλλειμμα ύψους 1690 εκατ. λιρών το 1918, ενώ το βρετανικό δημόσιο χρέος έφτανε τα 7830 εκατ. λίρες. Η Γαλλία που είχε υποστεί τεράστιες καταστροφές απαιτούσε την καταβολή από τη Γερμανία επανορθώσεων. Ενώ ως σύνολο η ευρωπαϊκή οικονομία βρισκόταν σε φάση σχετικής παρακμής σε σύγκριση με τις ΗΠΑ, με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών μπήκε σε διαδικασία ενδο-ευρωπαϊκής τριβής και ασυνεννοησίας.

Χαρακτηριστικό ήταν το ζήτημα των διασυμμαχικών χρεών η λύση του οποίου χρόνιζε λόγω της αδυναμίας των πρώην συμμάχων να διακανονίσουν μια παράμετρο των οικονομικών τους σχέσεων με τεράστια σημασία για το διεθνές εμπόριο και τις διακρατικές πληρωμές. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία η Γαλλία όφειλε 3030 εκατ. δολάρια στην Βρετανία και 3991 εκατ. δολάρια στις ΗΠΑ. Η Βρετανία όφειλε 4661 εκατ. δολάρια στις ΗΠΑ και, εκτός από τη Γαλλία, είχε λαμβάνειν άλλα 8141 εκατ. δολάρια από τρίτες χώρες. Οι τελευταίες όφειλαν στη Γαλλία 3463, και άλλα 3209 εκατ. δολάρια στις ΗΠΑ. Όλο αυτό το αμοιβαίο χρέος αντί να διακανονιστεί συλλογικά, αφηνόταν να δηλητηριάζει τις διακρατικές σχέσεις και το διεθνές εμπόριο αποτρέποντας αμοιβαίες συνεννοήσεις και κοινές πρωτοβουλίες.

Μια τρίτη συνέπεια ήταν η αλλαγή στις αντιλήψεις για το ρόλο του κράτους στην οικονομία². Σύμφωνα με τον οικονομικό φιλελευθερισμό από την εποχή του Adam Smith η ανάμειξη του κράτους στην οικονομία δεν ήταν αποτελεσματική και συμφέρουσα για το σύνολο της κοινωνίας. Ωστόσο, ο τρόπος διαχείρισης της πολεμικής προσπάθειας, η οργάνωση της παραγωγής, η κατεύθυνση του εργατικού δυναμικού σε κλάδους και υπηρεσίες δημοσίων συμφερόντων και οι ποικίλες κρατικές ρυθμίσεις σε τιμές και δελτία διανομής, είχε αποδείξει ότι το κράτος μπορούσε να διαχειριστεί την οικονομική ζωή με επιτυχία και σε κάθε περίπτωση η ανάμειξη του δεν είχε τα αρνητικά αποτελέσματα που προέβλεπαν οι φιλελεύθεροι. Έτσι γεννήθηκε η ιδέα της «συλλογικής οικονομίας», ενός οικονομικού χώρου συνεταιριστικών επιχειρήσεων, οικονομικών μονάδων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και γενικά οικονομικής δραστηριότητας για παροχή συλλογικών αγαθών. Φιλεργατικά πολιτικά κόμματα ενστερνίστηκαν την ιδέα και ζητούσαν επίμονα και με σχετική επιτυχία, κατά καιρούς και κατά χώρες, την εφαρμογή κοινωνικών, και γενικότερα συλλογικών πολιτικών αντί της προάσπισης των συμφερόντων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Άλλη σημαντική συνέπεια ήταν η έκρηξη της Σοβιετικής επανάστασης του 1917. Η αποκοπή της Σοβιετικής Ένωσης από το καπιταλιστικό στρατόπεδο δεν στέρησε μόνο μια τεράστια αγορά από το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα αλλά λειτούργησε και ως παράδειγμα με πολλαπλές αναγνώσεις. Μετά μια μακρά χρονική περίοδο θεωρητικών συζητήσεων και πειραματισμών, μπήκε η Σοβιετική Ένωση από το 1930 και μετά σε μια διαδικασία εφαρμογής πενταετών προγραμμάτων ανάπτυξης που έκαναν σταδιακά τη χώρα υπερδύναμη, με τεράστιο όμως κοινωνικό κόστος. Οι ευρωπαίοι εργάτες έβλεπαν όλο το μεσοπόλεμο μία χώρα να οργανώνεται στη βάση εκπροσώπησης αποκλειστικά των δικών τους, εργατικών, συμφερόντων ενώ οι εργοδότες έβλεπαν τον κίνδυνο, μέσα σε ένα αβέβαιο οικονομικό περιβάλλον και άλλες χώρες να βαδίσουν ενδεχόμενα σε παρόμοιο δρόμο.

Η πολιτική και οικονομική αναταραχή ήταν, ειδικά στις αρχές της δεκαετίας του 1920, καθημερινό φαινόμενο. Η Γερμανία έζησε υπερπληθωρισμό το 1920, ενώ ο Χίτλερ επεχείρησε πραξικόπημα που κατεστάλη στο Μόναχο. Στη Ιταλία το 1923 ο Μουσολίνι κατέλαβε την εξουσία, ενώ και σε άλλες χώρες το πολιτικό κλίμα ήταν ρευστό και

² Για την εξέλιξη των οικονομικών ιδεών στον Μεσοπόλεμο βλέπε Blaug (1978), Bernstein (2004) και για μία γενικότερη επισκόπηση Screpanti & Zamagni (2004).

ασταθές. Γενικά οι οικονομικές καινοτομίες του μεσοπολέμου έλαβαν χώρα σε ιδιαίτερα αναστατωμένο πολιτικά περιβάλλον.

3. Η «ΘΟΥΡΥΒΩΔΗΣ» ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '20

Παρότι φαντάζει παράδοξο από πρώτη άποψη, η περίοδος του μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται από πολλές οικονομικές καινοτομίες και επαναστάσεις και για το λόγο αυτό πολλοί οικονομικοί ιστορικοί τη χαρακτηρίζουν «θορυβώδη» (roaring).

Η δεκαετία του 1920 ήταν, όπως και οι επόμενες, οι δεκαετίες των διαρκών καταναλωτικών αγαθών. Αυτοκίνητα, ψυγεία, ηλεκτρικές σκούπες, κουζίνες, ραδιόφωνα και πλυντήρια έκαναν την εμφάνιση τους ως είδη μαζικής κατανάλωσης. Η διαφήμιση άρχισε να εξελίσσεται ως επαγγελματικός κλάδος, ενώ οι παραγωγικές διαδικασίες στα εργοστάσια εξορθολογίζονταν ακολουθώντας τις μεθόδους του Τηλορισμού και το αίτημα για «αποτελεσματικότητα». Ο κλάδος των μηχανικών εισέβαλε στο χώρο της οικονομίας προκαλώντας μείωση του κόστους και των τιμών, σχεδιάζοντας καινούργια προϊόντα και αξιοποιώντας πλουτοπαραγωγικούς πόρους. Ειδικά η παραγωγή αυτοκινήτων έβαλε τη σφραγίδα της στην εποχή κάνοντας το αγαθό αυτό προσιτό σε ευρύτερο καταναλωτικό κοινό. Συνακόλουθα δημιούργησε ζήτηση για την υαλουργία (παρ μπιρζ), τη βιομηχανία δερμάτων (καθίσματα), την ηλεκτρολογία, τη μεταλλουργία και διαρκή ζήτηση βενζίνης δημιουργώντας έτσι νέα επαγγέλματα και θέσεις εργασίας.

Η βιομηχανική τεχνολογία κατά το μεσοπόλεμο έχει να επιδείξει πολλές καινοτομίες. Ανακαλύφθηκε η περιστρεφόμενη κάμιнос στην τσιμεντοβιομηχανία και οι μύλοι πίεσης στη χαλυβουργία. Αναπτύχθηκαν νέες μέθοδοι διύλισης πετρελαίου. Εμφανίστηκαν τα πλαστικά, τα είδη αλουμινίου, ο ξυλοπολτός και η χρήση αζώτου και παραγώγων του. Ο πάγος και η κατάψυξη έκαναν τα πρώτα τους βήματα.

Ενώ συνέβαιναν αυτά στη βιομηχανία, η γεωργία εκσυγχρονιζόταν με αργότερο ρυθμό. Τα τρακτέρ αποτέλεσαν το μεγάλο νεωτερισμό, ενώ και η γεωπονία συνέβαλε σε βελτιώσεις καλλιεργητικών μεθόδων. Η κτηνοτροφία έγινε επιστημονική με παρεμβάσεις για καλύτερη διατροφή των ζώων και ανάπτυξη νέων διασταυρώσεων. Παρ' όλα αυτά η κατάσταση των αγροτών εξακολουθούσε να είναι ανασφαλής. Η χρηματοδότηση της γεωργικής δραστηριότητας ήταν περιορισμένη, ενώ ο διεθνής ανταγωνισμός μεγάλος και οι κυβερνητικές πολιτικές για τη γεωργία κοντόθωρες.

Ο μεσοπόλεμος τέλος ήταν για την Ευρώπη περίοδος αστικοποίησης καθώς οι πόλεις διογκώθηκαν. Νέες κατηγορίες πληθυσμού όπως οι γυναίκες είχαν επίσης κάνει την εμφάνιση τους στο εργατικό δυναμικό. Ο κινηματογράφος σηματοδοτούσε τα νέα πρότυπα ψυχαγωγίας και ενημέρωσης. Προκαταλήψεις, φόβοι και διακρίσεις εξακολουθούσαν να υπάρχουν, αλλά παράλληλα κατοχυρώνονταν τα δικαιώματα των εργαζομένων, ενώ και οι διανοούμενοι τασσόταν υπέρ μίας δημοκρατικότερης κοινωνίας. Με την έννοια αυτή ο μεσοπόλεμος αποτέλεσε ένα γοητευτικό ιντερμέδιο πλούσιο σε εξελίξεις που ακόμα και σήμερα δεν έχουν αξιολογηθεί σωστά.

4. Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 1929 ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΥΠΕΡΒΑΣΗΣ ΤΗΣ³

Κατά τη διάρκεια των ετών 1928-29 στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης (Wall Street), συνέβη έκρηξη τιμών, που οφειλόταν στην αυξημένη ζήτηση για τίτλους. Πιο συγκεκριμένα, στοιχεία εκείνης της εποχής για την κίνηση των μετοχών, μας πληροφορούν ότι το Νοέμβριο του 1928 έγιναν αγοραπωλησίες πέντε εκατομμυρίων μετοχών, ενώ ένα περίπου χρόνο αργότερα, τον Οκτώβριο του 1929, διακινήθηκαν δεκατρία εκατομμύρια μετοχές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η μετοχή της RCA της οποίας η τιμή από \$85 έφτασε τα \$420, χωρίς να διανεμηθούν μερίσματα.

Η αρχή της κρίσης εκδηλώθηκε την Πέμπτη 24 Οκτωβρίου 1929 με πτώση των μετοχών και μέχρι τη Δευτέρα, στις 28 του ίδιου μήνα, συνεχιζόταν η πτωτική τάση. Την Τρίτη 29 Οκτωβρίου πουλήθηκαν στο χρηματιστήριο δεκαέξι εκατομμύρια μετοχές και η μέρα αυτή έμεινε στην ιστορία ως «Μαύρη Τρίτη». Το χρηματιστήριο έκλεισε, αφού οι χρηματιστές θεώρησαν ότι αυτή ήταν η καλύτερη λύση για να αποφευχθούν περαιτέρω οικονομικές καταστροφές επιχειρήσεων από τον ψυχολογικό αντίκτυπο που είχε δημιουργηθεί.

Η κατάσταση στη χώρα ήταν κρίσιμη. Επιχειρήσεις και τράπεζες χρεοκόπησαν. Αποταμιεύσεις και περιουσίες απαξιώθηκαν σε μια στιγμή. Ειδικότερα, οι τιμές έπεφταν πολύ γρήγορα, με την πτώση να φθάνει το 50-60%, ιδίως για τα γεωργικά προϊόντα. Οι άνεργοι είχαν φθάσει την άνοιξη του 1930 τα τρία εκατομμύρια και μέχρι το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου είχαν διπλασιαστεί. Ένα χρόνο μετά, το Δεκέμβριο του 1931, υπήρχαν

³ Για την Κρίση του 1929 βλέπε ιδιαίτερα Brunner (1982), Temin (1976), Temin (1991). Για την ελληνική εμπειρία βλέπε Mazower (2002) και Τσουλφίδης (2003).

στις ΗΠΑ οκτώ εκατομμύρια άτομα που έψαχναν για δουλειά, ενώ η αύξηση της ανεργίας δεν περιορίστηκε ούτε μέχρι τον επόμενο Δεκέμβριο του 1932, οπότε οι άνεργοι άγγιξαν τα δώδεκα εκατομμύρια.

Η κυβέρνηση Herbert Hoover προκειμένου να αντιμετωπίσει την κατάσταση, εφάρμοσε την πρόταση των γεροϋσιαστών Hawley και Smoot αυξάνοντας τους δασμούς κατά 33%. Παράλληλα, αύξησε τη φορολογία, ώστε να ισοσκελιστεί ο προϋπολογισμός του οποίου τα έσοδα είχαν μειωθεί. Γενικότερα, έγιναν προσπάθειες για περικοπή δημοσίων δαπανών και δημιουργία θετικού, αισιόδοξου κλίματος για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες. Οι πολιτικές αυτές καταδικάστηκαν εκ των υστέρων ως άστοχες και επιζήμιες επειδή μείωναν τη ζήτηση ακόμα περισσότερο. Όταν όμως λαμβάνονταν τα μέτρα αυτά όλοι οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι τα επιδοκίμασαν. Στις 8 Νοεμβρίου 1931 εκλέχθηκε νέος πρόεδρος των Η.Π.Α. ο Franklin D. Roosevelt⁴.

Παρόμοιες πολιτικές εφάρμοσε και η Βρετανία: το 1925 επέστρεψε στον «κανόνα χρυσού», δηλαδή στην ισοτιμία αγγλικής λίρας και δολαρίου που ίσχυε πριν τον πόλεμο, με ανταλλακτική αξία της τάξεως της μίας λίρας προς 4,86 δολάρια. Η απόφαση αυτή ευνοούσε τα συμφέροντα των χρηματιστηριακών κύκλων και εκείνων του Σίτυ, αλλά αντιστρατευόταν αυτά των βρετανών παραγωγών και εξαγωγέων, τους οποίους υπερασπιζόταν πολιτικά ο J. M. Keynes⁵. Σε όλη τη δεκαετία του 1920 υπήρχαν στη χώρα πάνω από ένα εκατομμύριο άνεργοι, ενώ οι κυβερνώντες προβληματίζονταν εξαιτίας της αντίφασης των αποτελεσμάτων της οικονομικής πολιτικής που ακολουθούσαν: δεν μπορούσαν να ισοσκελίσουν τον προϋπολογισμό, ενώ αυξάνονταν οι κοινωνικές δαπάνες.

Η αμερικανική οικονομική κρίση μεταδόθηκε στη Βρετανία ως νομισματική κρίση. Το επίπεδο των τιμών μειώθηκε κατά 18% και παράλληλα η ανεργία αυξήθηκε. Έτσι η κρίση ρευστότητας της οικονομίας εξελίχθηκε σε κρίση εμπιστοσύνης. Την κατάσταση θα μπορούσε να θεραπεύσει η υποτίμηση του νομίσματος, αλλά κανείς δεν τολμούσε να αναλάβει μια τέτοια πρωτοβουλία. Τα μόνα μέτρα που λήφθηκαν αφορούσαν επανειλημμένες μειώσεις δημοσίων δαπανών, αφενός και ταυτόχρονες αυξήσεις φόρων, αφετέρου.

⁴ Σημαντική πηγή για την αμερικανική εμπειρία του Κραχ και την αντιμετώπισή της αποτελεί ο Galbraith (2000).

⁵ Για τις αντιρρήσεις του Keynes στις οικονομικές πολιτικές που ακολουθήθηκαν στον μεσοπόλεμο βλέπε Keynes (1919) και Keynes (1923).

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1931 εγκαταλείφθηκε τελικά ο κανόνας χρυσού και de facto υποτιμήθηκε η αγγλική λίρα κατά 35%. Το επόμενο έτος (1932) στη Συνδιάσκεψη της Κοινοπολιτείας αποφασίστηκε η ύψωση νέων δασμολογικών τειχών απέναντι σε τρίτες χώρες. Το διεθνές εμπόριο συρρικνώθηκε, η εγχώρια όμως οικονομική κατάσταση βελτιώθηκε.

Στη Γερμανία η γενικότερη κρίση της κοινωνίας επιτάθηκε. Στατιστικά στοιχεία μας πληροφορούν ότι στα 1925-29 οι άνεργοι ανέρχονταν γύρω στο ένα εκατομμύριο, ενώ στο τέλος του '29 είχαν φτάσει τα 2,8 εκατομμύρια. Στις αρχές του 1930 η Γερμανία ήδη αριθμούσε 4,3 εκατομμύρια άνεργους και το καλοκαίρι του ίδιου έτους είχαν αγγίξει τα πέντε εκατομμύρια. Τελικά, ο αριθμός ανέργων έφτασε το χειμώνα του 1930 τα έξι εκατομμύρια.

Εκτός από το σημαντικό πρόβλημα της ανεργίας, όμως, η τότε κυβέρνηση της Γερμανίας έπρεπε να χειριστεί και άλλα θέματα οικονομικής φύσεως. Η χώρα εξαρτιόταν σημαντικά από ξένα, κυρίως βραχυπρόθεσμα, κεφάλαια. Επίσης, έπρεπε να ξεπεράσει την τραπεζική κρίση στην οποία βρισκόταν, ενώ ταυτόχρονα έπρεπε να πραγματοποιηθούν οι πληρωμές για τις επανορθώσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Ο καγκελάριος Brüning κυβερνούσε με αναγκαστικούς νόμους περιφρονώντας τον κοινοβουλευτισμό και αποφασίζοντας επανειλημμένες μειώσεις μισθών και συντάξεων. Τελικά, στις 30 Ιανουαρίου του 1933, ο Hitler πήρε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης και διέλυσε τη Βουλή.

Στη Γαλλία η κρίση που έπληττε όλες τις ευρωπαϊκές οικονομίες και την αμερικανική, εκφράστηκε αρχικά ως μία απλή ύφεση και αυτό επετεύχθη χάρη στα τεράστια αποθέματα χρυσού που η χώρα αυτή διέθετε. Ωστόσο, το επίπεδο της παραγωγής μειώθηκε από τις 100 μονάδες του 1928, στις 73, το 1931. Στις εκλογές του 1932 επικράτησε η αριστερά και την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Herriot. Η νέα κυβέρνηση προσπάθησε μέχρι το 1936 να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό, αλλά τα σημαντικότερα προβλήματα στη χώρα εμφανίστηκαν μετά την εγκατάλειψη του κανόνα χρυσού από την Μ. Βρετανία.

Γενικότερα στην Ευρώπη, από το 1930 έως το 1932 το εμπόριο μειώθηκε από όργιο περιορισμών και εφαρμόσθηκε αυστηρός έλεγχος στο συνάλλαγμα. Μέχρι το 1937 είχαν συνομολογηθεί 170 συμφωνίες κλήρικ και το 70-75% του συνόλου του παγκόσμιου εμπορίου υπάγονταν σ' αυτές. Αυτός ήταν τελικά και ο λόγος για τον οποίο απέτυχε η Παγκόσμια Οικονομική Συνδιάσκεψη του Λονδίνου, το 1933. Παράλληλα, καθιερώθηκε η ευρύτατη de facto ανάμειξη του κάθε κράτους στην εθνική του οικονομία.

Η κρίση του 1929 υπήρξε μια μεγάλη πρόκληση για την οικονομική πολιτική όλων των χωρών του κόσμου. Τη μεγαλύτερη στροφή σε πειραματισμό και νεωτερικές παρεμβάσεις έκαναν οι κυβερνήσεις Roosevelt.

Το New Deal που εφάρμοσε ο Roosevelt ήταν μία σύνθεση, ένα μωσαϊκό μέτρων πολιτικής, για να αντιμετωπιστούν τα τρέχοντα οικονομικά προβλήματα των Ηνωμένων Πολιτειών και δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εφαρμογή μιας συγκεκριμένης οικονομικής θεωρίας στην πράξη.

Μερικά από τα προγράμματα που εφαρμόστηκαν είχαν πρωτοποριακό χαρακτήρα όπως:

1. Χορήγηση επιδομάτων και πραγματοποίηση δημοσίων έργων για τη συγκράτηση των εισοδημάτων (Income maintenance program).
2. Εκτέλεση δημοσίων έργων σε περιφερειακό επίπεδο π.χ. Tennessee Valley Authority.
3. Κυβερνητική υπηρεσία με αποκλειστικό αντικείμενο την οικονομική ανάκαμψη (National Recovery Administration).

Οι μεταρρυθμίσεις που άφησαν εποχή αφορούσαν τα εξής:

1. Τραπεζική νομοθεσία του 1933 και 1935: οδήγησε σε ομοσπονδιακή εξασφάλιση των αποθεμάτων των τραπεζών (Federal Deposit Insurance Corporation).
2. Securities and Exchanges Commission (Επιτροπή τίτλων και συναλλαγών): ήλεγχε τη δραστηριότητα στη χρηματαγορά.
3. Agricultural Adjustments Act (Νόμος Αγροτικής Προσαρμογής) (1933): υποχρέωνε την κυβέρνηση να υποστηρίζει ενεργά το αγροτικό εισόδημα.
4. 1935: Εισαγωγή συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και επιδομάτων ανεργίας.
5. 1935: Wagner Act (Νόμος Wagner): έδινε το δικαίωμα στους εργάτες να οργανώνονται σε συνδικάτα και να διαπραγματεύονται μισθούς.

Παρ' όλα αυτά, τα αποτελέσματα των κυβερνητικών αυτών κινήσεων δεν ήταν τα αναμενόμενα. Αρχικά, τη περίοδο μεταξύ 1933-36 υπήρξε μέτρια βελτίωση της οικονομίας, το 1937-38 εκδηλώθηκε ξανά ύφεση και έπειτα, στα χρόνια 1939-42, επιτεύχθηκε μία ακόμη μέτρια άνοδος. Το 1942, λίγο πριν την είσοδο των Η.Π.Α. στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η ανεργία ήταν το 10% του συνολικού πληθυσμού και το εισόδημα του κάθε Αμερικάνου ήταν χαμηλότερο από εκείνο του 1929.

Στη Γερμανία το «Άμεσο Πρόγραμμα», που είχε τεθεί σε εφαρμογή από τον Gregor Strasser για την αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων της Γερμανίας,

αναθεωρήθηκε το 1932, ενώ ο ίδιος δολοφονήθηκε. Στη συνέχεια, αρχίζουν να εμφανίζονται προγράμματα «δημιουργίας εργασίας». Ο σχεδιασμός τους στηρίχθηκε σε προτάσεις που γίνονταν από το 1928 από διάφορα εργατικά συνδικάτα, μεμονωμένους επιχειρηματίες και επιστήμονες. Η χρηματοδότησή τους έγινε, φυσικά, με «Παραγωγική Δημιουργία Πιστώσεων»⁶, αφού, όπως ειπώθηκε, η αξία του γερμανικού νομίσματος ήταν πολύ χαμηλή. Αρχικά δρομολογήθηκαν δημόσια έργα σε εθνικό επίπεδο, όπως η δημιουργία «εθνικών οδών». Από το 1937 και μετά, η χώρα κάνει στροφή στην παραγωγική της δραστηριότητα και επενδύει στην πολεμική βιομηχανία. Επίσης, η κυβέρνηση προπαγάνδισε τη θεωρία του «Ευρύτερου Οικονομικού Χώρου» (Grossraumwirtschaft)⁷. Τελικά, η εφαρμογή των παραπάνω μέτρων θα οδηγήσει τη χώρα το 1936 στην εξάλειψη της ανεργίας με το τίμημα της δημιουργίας μίας πολεμικής οικονομίας που δεν μπορούσε να βρει αλλού διέξοδο εκτόνωσης παρά στην προετοιμασία ενός νέου Παγκοσμίου Πολέμου.

Στη Βρετανία η συντηρητική κυβέρνηση ακολούθησε παθητική οικονομική πολιτική. Ειδικότερα, μετά την εγκατάλειψη του κανόνα χρυσού δεν υπήρχε καμία νομισματική πίεση από το εξωτερικό, ενώ οι ιδιωτικές επιχειρήσεις δρούσαν πολύ ενεργητικά στον τομέα της ανοικοδόμησης. Ωστόσο, εφαρμοζόταν εκτεταμένος κρατικός έλεγχος στις τιμές, στην διάθεση προϊόντων και στις ποσοστώσεις των εισαγωγών καθώς και σε άλλα οικονομικά θέματα.

Στη Γαλλία το 1936 σχηματίζεται ένα ισχυρό λαϊκό μέτωπο με επικεφαλής τον Léon Blum. Εδώ, το πρόγραμμα απορρόφησης των ανέργων που εφαρμόστηκε, περιλάμβανε κυρίως αύξηση στις δημόσιες δαπάνες αλλά ταυτόχρονα γίνονταν αυξήσεις στους μισθούς και μειώσεις στις ώρες εργασίας. Ωστόσο, αυτές οι ενέργειες δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα: Το κόστος ζωής και το επίπεδο τιμών αυξήθηκαν, έγιναν απολύσεις και τελικά η παραγωγή συρρικνώθηκε.

Αξίζει τέλος να αναφερθεί και το «πείραμα» της Σουηδίας. Η κυβέρνηση της Σουηδίας εφάρμοσε επεκτατική πολιτική μέσω αντικυκλικής δημοσιονομικής δράσης. Δηλαδή, στο βαθμό που η οικονομία έμπαινε στην καθοδική φάση του οικονομικού κύκλου με μείωση του προϊόντος και των επενδύσεων, το κράτος παρενέβαινε

⁶ Δηλαδή πιστώσεων προς επενδυτικά έργα τα οποία θα αύξαναν την παραγωγική ικανότητα της οικονομίας ώστε να είναι δυνατή η εξόφλησή τους στο μέλλον από τα εισοδήματα που θα δημιουργούνταν από τα έργα αυτά.

⁷ Μία αντίληψη κυριαρχίας της Γερμανικής οικονομίας στην Ευρώπη με μία σειρά άλλες χώρες να την τροφοδοτούν με πρώτες ύλες και τρόφιμα.

μειώνοντας τη φορολογία και αυξάνοντας τις δαπάνες του προϋπολογισμού ώστε να διατηρήσει τη ζήτηση σε υψηλά επίπεδα και να τονώσει την οικονομική δραστηριότητα⁸. Ο πολιτικός που πρότεινε αυτό το οικονομικό πρόγραμμα ήταν ο Ernst Wigforss και οι κυριότεροι οικονομολόγοι που τον υποστήριζαν ήταν οι Bertil Ohlin, Erik Lindhal, και Gunnar Myrdal. Η εμπειρία της χώρας αυτής ήταν εντυπωσιακή και θεμελίωσε την πορεία της Σουηδίας προς την ευημερία.

5. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ JOHN MAYNARD KEYNES⁹

Η δημοσίευση της *Γενικής Θεωρίας* του Keynes¹⁰ το 1936 άρχισε σταδιακά να αλλάζει τις αντιλήψεις των οικονομολόγων για το πώς λειτουργούσε η οικονομία ως σύνολο.

⁸ Για τη θεωρητική διαπραγμάτευση των κυκλικών διακυμάνσεων και της επίδρασής τους στην οικονομική ανάπτυξη βλέπε Schumpeter (1939) ενώ για τις πολιτικές πλευρές του ζητήματος βλέπε Schumpeter (1942).

⁹ Για μία συνοπτική παρουσίαση των θεωριών που επικρατούσαν την εποχή του Keynes, βλέπε Schumpeter (1954) και Heilbroner (2000). Για μεγαλύτερη εμβάθυνση στο ζήτημα βλέπε Schackle (1967) καθώς και το κλασικό έργο του Pigou (1933).

¹⁰ *John Maynard Keynes (1883 – 1946)*. Ο John Maynard Keynes γεννήθηκε στο Cambridge της Αγγλίας το 1883. Έκανε σπουδές στα οικονομικά και στα μαθηματικά και το 1908 ορίστηκε διδάσκων στο Πανεπιστήμιο του Cambridge. Ωστόσο, σε όλη του τη ζωή συνέδεε τον ακαδημαϊκό στοχασμό με τα πραγματικά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της εποχής του. Αυτό έγινε φανερό ήδη στα πρώτα έργα του όπως *Economic Consequences of the Peace* του 1919 όπου αντιδρά στις δυσβάσταχτες πολεμικές επανορθώσεις που επεβλήθησαν στην Γερμανία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στο *A Tract on Monetary Reform* του 1923 όπου τονίζει τον κίνδυνο της ύφεσης που θα επέφερε η επιστροφή στον Κανόνα Χρυσού. Ωστόσο, τα έργα όπου η πολιτική παρέμβαση του οικονομολόγου μετατρέπεται σταδιακά σε μία νέα θεωρητική σύνθεση είναι το *A Treatise on Money* του 1930 και κυρίως η *General Theory* του 1936. Η πεμπτουσία της νέας οπτικής ότι το χρήμα όχι μόνο δεν είναι ουδέτερο και παθητικό απέναντι στα πραγματικά οικονομικά μεγέθη αλλά ότι αντίθετα μπορεί να τα επηρεάσει αποφασιστικά αποτέλεσε την «Κοπερνίκεια αντιστροφή» στο χώρο της οικονομικής θεωρίας και στήριξε όλα τα μεταπολεμικά προγράμματα ενεργούς κρατικής δράσης για πλήρη απασχόληση. Ο Keynes, μέχρι το τέλος της ζωής του πρόσβευε την ανάγκη της υποταγής των οικονομικών θεωρητικών μοντέλων στις απαιτήσεις των νέων προβλημάτων που ανέκυπταν στην εξέλιξη των οικονομιών παρά την προσκόλληση σε οποιαδήποτε ορθοδοξία. Ωστόσο, όπως συμβαίνει με όλους τους μεγάλους διανοητές, τα έργα του έγιναν αντικείμενο ποικίλων ερμηνειών και παρερμηνειών από τους επιγόνους με κύριους αντιπαρατιθέμενους εκφραστές τους οπαδούς της «νεοκλασικής σύνθεσης» του Hicks από τη μια πλευρά και τους «μετα-κεϋνσιανούς» από την

Για να διατυπώσει τη θεωρία του ο Keynes χρειάστηκε να ξεπεράσει το φιλελευθερισμό της εποχής του με τον οποίο είχε γαλουχηθεί. Σε αντίθεση δηλαδή με άλλους φιλελεύθερους διανοητές του μεσοπολέμου, ο Keynes αναγνώριζε πολιτικές πραγματικότητες και αναγκαιότητες, και εγκαταλείποντας τη μονοτονία των ως τότε γενικόλογων συστάσεων επιχείρησε να συνδυάσει θεωρητικό λόγο με πρακτικές προτάσεις περί εξόδου της οικονομίας από μια μεγάλη ύφεση σαν αυτή του 1929.

Ας ξεκινήσουμε όμως με μια αναδρομή στις ιστορικές συνθήκες διαμόρφωσης της κεϋνσιανής θεωρίας.

Με τη δημοσίευση της *Γενικής Θεωρίας* του Keynes, η νεοκλασική οικονομική θεωρία δέχεται μια ιδιόμορφη επίθεση από έναν πασίγνωστο στη βρετανική και τη διεθνή κοινωνία οικονομολόγο με ακαδημαϊκά ενδιαφέροντα, με συμμετοχή στην πολιτική ζωή της χώρας του και με ιδιαίτερη ικανότητα να επηρεάζει την κοινή γνώμη.

Μέχρι τότε, οι Βρετανοί φιλελεύθεροι, είχαν εκφράσει επιφυλάξεις για το αν η ελεύθερη λειτουργία των αγορών οδηγούσε σε κοινωνικώς επιθυμητά αποτελέσματα. Οι αντιρρήσεις τους, ωστόσο, επικεντρώνονταν σε θέματα συναφή προς τις επιπτώσεις της μεγέθυνσης των επιχειρήσεων, που οδηγούσαν σε διαστρέβλωση του μηχανισμού των τιμών. Με αυτή την έννοια οι αποτυχίες της αγοράς που θεωρούσαν πιθανές αφορούσαν μόνο ειδικές περιπτώσεις και δεν εστίαζαν σε προβλήματα του συνολικού οικοδομήματος της καπιταλιστικής οικονομίας.

Η κριτική του Keynes για το καπιταλιστικό σύστημα ήταν διαφορετικού χαρακτήρα, μια και κατέληξε να πιστεύει ότι το σύστημα της οικονομίας της αγοράς ήταν χρονίως ασταθές και ανίκανο να οδηγήσει την οικονομία σε πλήρη αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων της. Τονίζοντας, μάλιστα, τη σημασία της ενεργούς ζήτησης και των αυξημένων δαπανών ώστε να εξασφαλιστεί υψηλή ευημερία και πλήρης απασχόληση, ο Keynes αμφισβήτησε τη σημασία της φειδούς και της αποταμίευσης γενικότερα. Οι επιπτώσεις, λοιπόν, της κεϋνσιανής θεωρίας για την οικονομική, αλλά και την κοινωνική πολιτική, έχουν τη βάση τους σε μια εντελώς διαφορετική κοινωνική φιλοσοφία από εκείνη των νεοκλασικών.

άλλη. Ωστόσο η κεντρική ιδέα για τη δυνατότητα καθοδηγητικής παρέμβασης του κράτους στην οικονομία δίχως την ανάγκη ανάληψης από μέρος του των μέσων παραγωγής είχε τεθεί στο «τραπέζι» των πολιτικών προτάσεων για χρήση από τις μέλλουσες γενεές. Για τα κυριότερα έργα του Keynes βλέπε βιβλιογραφία.

Πριν από τη δημοσίευση της *Γενικής Θεωρίας* και καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ο Keynes συμμετείχε έντονα στις καθημερινές συζητήσεις γύρω από θέματα τρέχουσας οικονομικής πολιτικής. Το 1925 εξέφρασε την αντίθεσή του στην επιστροφή της λίρας στην προπολεμική της ισοτιμία με τον χρυσό, διότι πίστευε ότι η λίρα ήταν υπερτιμημένη και ότι οι χρηματικοί μισθοί, επειδή ήταν ανελαστικοί προς τα κάτω¹¹, δεν θα προσαρμόζονταν, όπως πίστευαν οι νεοκλασικοί, χωρίς κοινωνικές αναταραχές στην ισοτιμία αυτή. Το 1929, μαζί με τον Lloyd George υποστήριζαν την ανάγκη διενέργειας δημόσιων έργων για την καταπολέμηση της ανεργίας, απορρίπτοντας το επιχείρημα ότι η συγκεκριμένη κρατική ενέργεια εκτόπιζε την ιδιωτική πρωτοβουλία και διαστρέβλωνε ακόμα περισσότερο την αγορά. Την ίδια περίπου εποχή υποστήριζε και την επιβολή δασμών ως μέσο αναζωογόνησης της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας. Σε αυτές του τις παρεμβάσεις ο Keynes, ως πραγματιστής, έδινε βάρος στα πρακτικά αποτελέσματα που επιθυμούσε να πραγματοποιηθούν.

Στη *Γενική Θεωρία* ο Keynes επιχείρησε δύο πράγματα: να θεωρητικοποιήσει τις ως τότε απόψεις του εντάσσοντάς τις σε ένα νέο ερμηνευτικό σχήμα για τον καπιταλισμό της εποχής του και να πείσει για την ανάγκη ριζικής αλλαγής στον τρόπο προσέγγισης των οικονομικών προβλημάτων, ειδικά δε της ανεργίας, από οικονομολόγους και κυβερνήσεις. Όπως έλεγε ο ίδιος, «πίστευα ακράδαντα και για πολλά χρόνια στις θεωρίες στις οποίες τώρα επιτίθεμαι»¹² και περιέγραφε τη διαδικασία συγγραφής του βιβλίου του «ως αγώνα απόδρασης από συνηθισμένους τρόπους σκέψης και έκφρασης»¹³.

Δύο ήταν κατά τον Keynes, τα κυριότερα λάθη του καπιταλισμού της εποχής του: «η αποτυχία του να εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση και η παρορμητική και άνιση διανομή πλούτου και εισοδημάτων»¹⁴. Ο ίδιος επικεντρώθηκε στο πρώτο πρόβλημα, χωρίς να αμφισβητεί την οριακή θεωρία¹⁵ γενικά, παρά μόνο το αξίωμά της ότι η ωφέλεια του μισθού της εργασίας ισούται με την αρνητική ωφέλεια που η εργασία προκαλεί στον εργαζόμενο.

¹¹ Δηλαδή αν και ήταν πάντα δυνατό για την εργοδοσία να αυξήσει του χρηματικούς μισθούς, ενδεχόμενη μείωσή τους θα συναντούσε τη σφοδρή αντίδραση των εργαζομένων.

¹² Keynes, J. M. (1936), σελ. v-vi.

¹³ Στο ίδιο, σελ. viii.

¹⁴ Keynes, J. M., ό.π., 372.

¹⁵ Η οριακή αρχή προσδιορίζει το βέλτιστο επίπεδο μίας οικονομικής μεταβλητής εξισώνοντας τα κόστη με τα οφέλη που θα προέκυπταν από την αύξησή της κατά μία επιπλέον μονάδα και αποτελεί το θεμελιακό αξίωμα της νεοκλασικής θεωρίας.

Για να μπορέσει να αποδείξει τη δυνατότητα ύπαρξης ακούσιας ανεργίας ο Keynes επιτέθηκε στο Νόμο του Say, στην αντίληψη, δηλαδή, ότι η προσφορά δημιουργεί τη ζήτησή της και ότι η αξία της παραγωγής ισούται με τη συνολική δαπάνη σε επίπεδο πλήρους απασχόλησης των συντελεστών παραγωγής. Σύμφωνα με τον Νόμο του Say, αποθησαυρισμός δεν είναι δυνατόν να υπάρξει. Αποχή από την κατανάλωση μπορεί να γίνεται, διότι ένα άτομο ίσως προτιμήσει την αναβολή της έναντι τιμήματος, δηλαδή του τόκου, αλλά το ποσό που αντιστοιχεί στην αποχή αυτή επανέρχεται στο εισοδηματικό κύκλωμα με τη μορφή επενδυτικού κεφαλαίου. Μ' άλλα λόγια, ο τόκος ισορροπεί και εξισώνει την αποταμίευση με την επένδυση στην κοινωνία. Το χρήμα αποτελεί σε όλη αυτή τη διαδικασία ένα απλό μέσο εξυπηρέτησης των πληρωμών και δεν διαθέτει δική του αξία.

Ο Keynes άρχισε την επίθεσή του στο Νόμο του Say μελετώντας το ρόλο του χρήματος από τη σκοπιά των ατόμων που το διακρατούν, για να καταλήξει ότι το χρήμα, κρατείται μεταξύ άλλων, για τη ρευστότητα που προσφέρει, τη δυνατότητα, δηλαδή, άμεσης εκμετάλλευσης των δυνατοτήτων που δίνει η αγορά για κερδοσκοπία. Πέραν αυτού ο Keynes έδειχνε ότι, ανερχομένου του τόκου, ομολογίες και χρεόγραφα ήδη σε κυκλοφορία έχαναν μέρος της αξίας τους, εφόσον είχαν αγοραστεί όταν ο τόκος ήταν χαμηλός. Η πείρα των συναλλασσομένων τούς οδηγούσε, λοιπόν, στο να χρησιμοποιούν το χρήμα και ως μέσο αποθησαυρισμού¹⁶ της αγοραστικής δύναμης, αποσύροντάς το προσωρινά από την κυκλοφορία. Η παραπάνω ανάλυση γινόταν, βέβαια, πιο περίπλοκη αν στο χρηματιστήριο υπήρχαν χρεόγραφα διαφορετικής αξίας και ασφάλειας.

Ο τόκος, κατά τον Keynes, δεν ήταν μέγεθος που εξισορροπούσε τις αποταμιεύσεις με επενδύσεις, αλλά ένα νομισματικό φαινόμενο το οποίο προέκυπτε από τη ζήτηση και την προσφορά χρήματος στην κοινωνία, και μπορούσε βέβαια να ασκήσει επιρροή στις αποταμιευτικές ή επενδυτικές επιλογές ιδιωτών και επιχειρήσεων. Όσον αφορά στους ιδιώτες, η αποταμίευσή τους εξαρτιόταν κυρίως απ' το εισόδημά τους. Μάλιστα, όσο αυτό αύξανε, αποταμιευόταν ένα, όχι μόνο απόλυτα, αλλά και αναλογικά μεγαλύτερο ποσό από πριν. Αυτό οφειλόταν στην τάση της οριακής ροπής για

¹⁶ Αποθησαυρισμός είναι η παρακράτηση εισοδήματος σε χρηματική μορφή και η μη επανένταξή του στο χώρο της κυκλοφορίας με αποτέλεσμα τη μείωση των διαθέσιμων χρηματικών πόρων για επενδύσεις.

κατανάλωση να φθίνει καθώς το εισόδημα αύξανε, η οποία αποτελούσε ένα θεμελιώδη, ψυχολογικής ερμηνείας, νόμο¹⁷.

Οι συνέπειες της δυνατότητας αποθησαυρισμού και της αύξησης της αποταμίευσης, αυξανομένου του εισοδήματος, αποτελούσαν κατά τον Keynes, πηγή ανησυχίας, καθώς έκαναν απαραίτητη την αύξηση του όγκου επενδύσεων προκειμένου η συνολική δαπάνη να ισούται με τη συνολική παραγωγή. «Όσο πλουσιότερη γίνεται μια κοινότητα, τόσο ευρύτερο είναι το κενό μεταξύ τρέχουσας και δυνητικής παραγωγής. Και με τον τρόπο αυτό γίνονται πιο έκδηλες και εξοργιστικές οι ατέλειες του οικονομικού συστήματος».¹⁸

Η διενέργεια επενδύσεων εξαρτιόταν από το κόστος δανειακών κεφαλαίων, δηλ. τον τόκο και την προεξοφλούμενη απόδοση της επένδυσης, που ο Keynes ονόμασε οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου τονίζοντας ταυτόχρονα ότι «η σημαντικότερη σύγκυση που υπάρχει...[ως προς την έννοια αυτή] οφείλεται στην αποτυχία κατανόησης ότι αυτή εξαρτάται από την προσδοκώμενη απόδοση του κεφαλαίου και όχι μόνο από την παρούσα απόδοσή του»¹⁹. Η απόδοση αυτή εκτιμάται από τον κάθε επιχειρηματία με υποκειμενικά – ψυχολογικά – κριτήρια και παρουσιάζει μεγάλη αστάθεια. Σε περίπτωση που η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου είναι χαμηλότερη του τρέχοντος τόκου, τότε δεν γίνονται επενδύσεις και το κράτος πρέπει να λάβει μέτρα, νομισματικά και δημοσιονομικά, προκειμένου να τις ενισχύσει. Το δημόσιο οφείλει να καλύπτει άμεσα ή έμμεσα το κενό δαπάνης που δημιουργείται καθώς η οικονομία προοδεύει. Κατά τον Keynes, «ενώ η διεύρυνση των κρατικών λειτουργιών που συνεπάγεται η προσαρμογή της ροπής προς κατανάλωση στην πρόθεση για επένδυση θα φαινόταν σε ένα σύγγραμμα του 19ου αιώνα ή σ' ένα σύγχρονο Αμερικανό κεφαλαιούχο ως τρομερός περιορισμός του ατομισμού, εγώ αντίθετα, την υποστηρίζω. Είναι και το μόνο πρακτικό μέσο αποφυγής της καταστροφής του συνόλου των υφισταμένων οικονομικών μορφών και η προϋπόθεση μιας επιτυχημένης λειτουργίας της ατομικής πρωτοβουλίας»²⁰. Το εθνικό εισόδημα εξαρτάται, όπως προαναφέραμε, από τη συνολική δαπάνη, η οποία και προσδιορίζει τον όγκο της συνολικής απασχόλησης στην κοινωνία. Η ανεργία πριν και

¹⁷ Ο Keynes στήριξε την General Theory σε νόμους ψυχολογικής φύσεως που σχετίζονταν με την παρατήρηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε δεδομένες οικονομικές συνθήκες, παρά σε μαθηματικά θεωρητικά αξιώματα.

¹⁸ Keynes, J. M. (1936), 31.

¹⁹ Στο *ίδιο*, 141.

²⁰ Στο *ίδιο*, 380.

μετά την κρίση του 1929 οφειλόταν σε τελική ανάλυση στην ανεπαρκή, σε σχέση με τις συνολικές παραγωγικές δυνατότητες, ζήτηση στην οικονομία.

Οι συνέπειες της παραπάνω ανάλυσης για την οικονομική πολιτική μπορούν να περιγραφούν ως εξής: η νομισματική πολιτική πρέπει να φροντίζει να είναι χαμηλός ο τόκος ώστε με δεδομένη την οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου, να ενθαρρύνονται οι επενδύσεις. Επειδή, όμως, ίσχυε η λεγόμενη «παγίδα ρευστότητας», η νομισματική πολιτική έχανε από ένα επίπεδο ήδη χαμηλού τόκου που αποτελούσε το κατώτερο όριο πτώσης του τη δυνατότητα οποιασδήποτε επιρροής στη συνολική ζήτηση. Η δημοσιονομική πολιτική όφειλε να παίξει πιο ενεργό ρόλο από τη νομισματική. Ελλείμματα π.χ. του δημοσίου επιτρέπονται σε περιόδους ύφεσης για μικρά χρονικά διαστήματα, αρκεί τα δημόσια έργα να αυξάνουν τη συνολική ζήτηση. Η μείωση των μισθών ως διέξοδος από την ύφεση είναι από πλευράς θεωρίας καταδικαστέα, και από πολιτικής πλευράς δύσκολο να υλοποιηθεί. Κατά τον Keynes, «πουθενά δεν στηρίζεται η πεποίθηση ότι πολιτική εύκαμπτων μισθών είναι σε θέση να οδηγήσει σε κατάσταση συνεχούς και πλήρους απασχόλησης»²¹. Το αντίθετο μάλιστα θα ήταν επιθυμητό, δηλαδή διαρκής άνοδος των μισθών και οικονομία που να αναπτύσσεται, προκειμένου να καλυφθεί το δημιουργούμενο από τη διαδικασία αυτή κενό ζήτησης.

Ο Keynes στη *Γενική Θεωρία* αναφέρθηκε ελάχιστα στο θέμα της κατανομής του εισοδήματος στην κοινωνία, ίσως επειδή πίστευε «ότι υπάρχει μια κοινωνική και ψυχολογικά εύλογη βάση για σημαντικές ανισότητες εισοδημάτων και πλούτου»²². Έβλεπε, όμως, τις ανισότητες στην εποχή του να παίρνουν μεγάλη έκταση. Η αύξηση της φορολογίας κληρονομιών θεωρείτο μέσο που θα τις άμβλυνε, ενώ, από την άλλη πλευρά, ο χαμηλός τόκος που θα έπρεπε να ισχύει στην οικονομία, θα μείωνε τα τεράστια ποσά που καρπούνταν οι εισοδηματίες, η σταδιακή ευθανασία των οποίων μέσω της πολιτικής χαμηλών τόκων θα άμβλυνε τις εισοδηματικές ανισότητες παραπέρα.

Συμπερασματικά η παραπάνω θεωρία είναι, σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Keynes, «σχετικά συντηρητική ως προς τις συνέπειές της»²³. Παρ' όλα αυτά συνάντησε την αποδοκιμασία της πανεπιστημιακής ορθοδοξίας της εποχής, αλλά κατάκτησε τους νέους ερευνητές και όσους οικονομολόγους έμελλαν να στελεχώσουν επιτελεία των κυβερνήσεων των δημοκρατικών χωρών της εποχής που μάχονταν τον εθνικο-

²¹ Στο ίδιο, 267.

²² Στο ίδιο, 374.

²³ Στο ίδιο, 377.

σοσιαλιστικό ολοκληρωτισμό. Μεταπολεμικά, ωστόσο αναδείχθηκε εξαιρετικά δημοφιλής οικονομική θεωρία.

6. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1944-89²⁴

Η περίοδος 1944 – 1989 θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο υποπεριόδους τόσο από πλευράς οικονομικών ιδεών που επικράτησαν όσο και από πλευράς οικονομικών πολιτικών και αντιλήψεων. Έτσι η πρώτη μεταπολεμική περίοδος μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η «χρυσή εποχή» τόσο της οικονομικής ανάπτυξης όσο και της κυριαρχίας του «κεϋνσιανισμού». Αντίθετα το μοντέλο αυτό φτάνει στα όριά του από το 1973-1978 οπότε και εγκαινιάζεται η νέα περίοδος των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και αντιλήψεων. Σκοπός της ενότητας αυτής είναι να περιγράψουμε τις βασικές εξελίξεις στον τομέα της οικονομίας ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τόσο τη βάση σύγχρονων αντιπαραθέσεων για την ευρωπαϊκή ενοποίηση και το κράτος πρόνοιας όσο και την συσχέτισή τους με την αλλαγή προσανατολισμού στην οικονομική θεωρία.

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν περισσότερο καταστροφικός από τον πρώτο. Οι νεκροί ανέρχονταν σε 40 εκατομμύρια, και το φυσικό κεφάλαιο της Ευρώπης καθώς και το απόθεμα πρώτων υλών είχαν εξαντληθεί. Οι παραγωγικές εγκαταστάσεις βρίσκονταν ερειπωμένες, ενώ μετά την υποταγή του ναζισμού, οι πρώτα σύμμαχοι ΗΠΑ και Σοβιετική Ένωση ήταν έτοιμες να αναμετρηθούν για την παγκόσμια ηγεμονία. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης η Ευρώπη έχασε το οικονομικό της προβάδισμα και σύντομα διαιρέθηκε σε Δυτική/καπιταλιστική και σε Ανατολική/κομμουνιστική.

Στη Δυτική Ευρώπη αναγορεύτηκε η ευημερία των πολιτών σε υποχρέωση του κράτους και οι οικονομίες άρχισαν να οργανώνονται στη βάση της αντίληψης που είχε προαγάγει ο Keynes. Έγιναν εκτεταμένες εθνικοποιήσεις που πιστοποίησαν το νέο ρόλο του κράτους στην οικονομία. Τα κράτη ανέλαβαν σημαντικές επενδύσεις και προώθησαν πολιτικές περιφερειακής και ισόρροπης ανάπτυξης. Τα συστήματα δημόσιας υγείας και παιδείας αναχαράχθηκαν.

²⁴ Πηγή για αυτή την περίοδο αποτελούν μεταξύ άλλων οι Hobsbawm (2002), Perry & Tobin (2000) και Winch (1972). Επιπλέον, ιδιαίτερα χρήσιμος τόσο για ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο είναι και ο Maddison (2000).

Προηγουμένως όμως έπρεπε να μπουν όλα σε μια νέα τάξη. Οι ΗΠΑ χορήγησαν στην Δυτική Ευρώπη τα απαραίτητα κεφάλαια μέσω του σχεδίου Μάρσαλ προκειμένου να πραγματοποιηθεί η ανοικοδόμηση. Μεταξύ 1948-52 δόθηκαν στην Ευρώπη 13 δισεκατομμύρια δολάρια από τα οποία τα 11,8 ήταν δωρεάν βοήθεια. Τα ποσά αυτά απεκατέστησαν τις Ευρωπαϊκές υποδομές και δημιούργησαν τις βάσεις για την ανάπτυξη που ακολούθησε.

Το αντάλλαγμα της γενναιοδωρίας αυτής, ακόμα και για την ηττημένη Γερμανία, ήταν η αναγνώριση της πρωτοκαθεδρίας των ΗΠΑ στην παγκόσμια πολιτική σκηνή και τα διεθνή φόρα. Το 1944 συνομολογήθηκε για παράδειγμα η συνθήκη του Bretton Woods και το δολάριο αναγνωρίστηκε ως το μοναδικό νόμισμα που ήταν μετατρέψιμο σε χρυσό. Ορίστηκαν επίσης συγκεκριμένες σταθερές ισοτιμίες μεταξύ όλων των νομισμάτων του κόσμου. Ιδρύθηκε η Παγκόσμια Τράπεζα, που αρχικά ονομαζόταν Διεθνής Τράπεζα για Ανασυγκρότηση και Ανάπτυξη και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Τα ιδρύματα αυτά ανέλαβαν το ρόλο του δανειστή κυβερνήσεων και αναπτυξιακών έργων με ευνοϊκούς όρους. Ανέλαβαν επίσης το ρόλο του παγκόσμιου δανειστή τελευταίας προσφυγής. Τέλος στην Γενική Συμφωνία περί Δασμών και Εμπορίου, γνωστή με το ακρόνυμο GATT δεσμεύονταν οι συμμετέχουσες χώρες να συζητούν ζητήματα εμπορίου και αμοιβαίες μειώσεις δασμών έτσι ώστε να συζητούν τα προβλήματα και να μην προβαίνουν σε μονομερείς ενέργειες.

Τα 25 χρόνια μεταξύ 1950 και 1975 ήταν ένας χρυσός αιώνας για την οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης. Το κατά κεφαλή Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) της Ευρώπης αυξήθηκε κατά 3,8% το χρόνο για όλη αυτήν την περίοδο και οι λόγοι της επιτυχίας αυτής ήταν ποικίλοι.

Κατ' αρχάς είχε δημιουργηθεί το θεσμικό πλαίσιο συνεργασίας και συνδιαλλαγής εκεί που στο μεσοπόλεμο υπήρχε ασυνεννοησία και χάος. Οι χώρες της Ευρώπης αποσύρθηκαν από τις αποικίες τους χωρίς να εκδηλωθούν ανταγωνισμοί και συγκρούσεις μεταξύ τους αν και όχι πάντα με τις χώρες που αποτελούσαν τις πρώην αποικίες (π.χ. Αλγερία, Ινδοκίνα, Ινδία, Κύπρος). Κατά δεύτερο λόγο οι οικονομικές πολιτικές είχαν πλέον εξορθολογιστεί και επί 25 χρόνια υπήρξε συνεχής οικονομική μεγέθυνση, γεγονός πρωτοφανές στα διεθνή οικονομικά χρονικά. Ταυτόχρονα ο πληθωρισμός ελεγχόταν ώστε να κινείται σε χαμηλά επίπεδα και οι κυβερνήσεις απέκτησαν τα μέσα για να διευρύνουν τις πρωτοβουλίες τους ώστε να επιτευχθεί μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή. Τρίτον, υπήρχε συνεχής τεχνολογική πρόοδος σε εξέλιξη, με το πετρέλαιο και τα παράγωγα του να κυριαρχούν ως κινητήρια δύναμη στη βιομηχανία ενώ και οι αμυντικές

βιομηχανίες κάθε χώρας γίνονταν φυτώρια ανακαλύψεων και ευρεσιτεχνιών. Η παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής, της γης, του κεφαλαίου και της εργασίας, βελτιωνόταν και οι καρποί της οικονομικής ευημερίας διαχέονταν σε ολόκληρη την κοινωνία .

Το μυστικό της *«χρυσής εποχής»* φαίνεται ότι ήταν ο συνδυασμός ενός σταθερού πλαισίου εξωτερικών οικονομικών σχέσεων και της δυνατότητας παρέμβασης στην εσωτερική οικονομία από το κράτος. Αξίζει να τονιστεί ότι η συνθήκη του Bretton Woods εξασφάλιζε από τη μία πλευρά νομισματική σταθερότητα και περιορισμό της κερδοσκοπικής κίνησης κεφαλαίων σύμφωνα με τις Κεϋνσιανές επιταγές, ενώ από την άλλη απέφευγε τον προπολεμικό σκόπελο της απομόνωσης των οικονομιών στηρίζοντας το διεθνές εμπόριο. Επιπλέον, η νομισματική προστασία που παρείχε στις οικονομίες *«έλυne τα χέρια»* στις εθνικές κυβερνήσεις για να ακολουθήσουν ενεργές πολιτικές οικονομικής ανάπτυξης.

Η κατάσταση αυτή ωστόσο έμελλε να φθάσει στα όρια της εξαιτίας των δύο πετρελαϊκών κρίσεων του 1973 και του 1978 που προκλήθηκαν όταν το καρτέλ των πετρελαιοπαραγωγών χωρών διπλασίασε δύο φορές διαδοχικά την τιμή αυτής της τόσο σημαντικής εισροής σε όλες τις παραγωγικές διαδικασίες. Αποτέλεσμα ήταν η άνοδος των τιμών παγκοσμίως και η συνακόλουθη στασιμότητα στην παραγωγή. Η κατάσταση που δημιουργήθηκε αποκλήθηκε *«στασιμοπληθωρισμός»* και έλαβε χώρα σε συνθήκες κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών καθώς, από το 1971, οι ΗΠΑ είχαν αναστείλει τη συνθήκη του Bretton Woods. Οι ρυθμοί ανάπτυξης έπεσαν και η κυριαρχία του Κεϋνσιανισμού τερματίστηκε.

Τα χαρακτηριστικά της περιόδου 1977-89 ήταν τα εξής: η οικονομική δραστηριότητα παρεμποδίστηκε αρχικά λόγω του στασιμοπληθωρισμού και της εισαγωγής νέων τεχνολογιών (μικροηλεκτρονική και πληροφορική) που δημιούργησαν ανεργία. Υπήρξε επίσης έλλειψη συντονισμού και συνακόλουθη ανασφάλεια στο παγκόσμιο εμπόριο τόσο από τις κυμαινόμενες συναλλαγματικές ισοτιμίες όσο και από τον αναπροσανατολισμό των εθνικών οικονομικών πολιτικών. Οι κυβερνήσεις των μεγαλύτερων χωρών του δυτικού κόσμου εφάρμοσαν πολιτικές καταπολέμησης του πληθωρισμού, αφήνοντας την ανεργία να επιλυθεί από τις δυνάμεις της αγοράς με αβέβαια αποτελέσματα. Άλλες χώρες, όπως η Ελλάδα, προτίμησαν μίγματα πολιτικής, που στόχευαν στην τιθάσευση της ανεργίας και της μείωσης της ζήτησης, με αποτέλεσμα να ζήσουν με υψηλό πληθωρισμό επί μεγάλο χρονικό διάστημα.

Συνολικά ανασκοπούμενη η εποχή μαρτυρεί μείωση των ρυθμών ανάπτυξης και παραγωγικότητας σε σύγκριση με την προηγούμενη. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι ρυθμοί αυτοί δεν συγκρίνονται με επιτυχία με τις επιδόσεις προγενέστερων εποχών της οικονομικής ιστορίας της Ευρώπης. Όπως πιστοποιούν και οι εξελίξεις μετά το 1990, καθώς τα προβλήματα των ισοζυγίων πληρωμών αμβλύνονταν και η διεθνής οικονομική συνεργασία έδινε καρπούς, η οικονομική κατάσταση βελτιωνόταν. Γεγονός ωστόσο παραμένει ότι η ανεργία εξακολουθεί ακόμη να αποτελεί το σημαντικότερο πρόβλημα πολιτικής που προφανώς δεν μπορεί να λυθεί με την απαγόρευση των μεταναστευτικών ρευμάτων που πάντα χαρακτήριζαν την οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης.

7. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΙΟΗΣΗ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Αν χαρακτηρίσει κάτι το Ευρωπαϊκό μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης αυτό ήταν η δημιουργία του Κράτους Πρόνοιας όχι μόνο στα πλαίσια ελάχιστης κοινωνικής αρωγής των αδυνάτων αλλά ως κατεξοχήν «οικονομικός» θεσμός από την άποψη των αποτελεσμάτων για την άνοδο της παραγωγικότητας και την ανάπτυξη. Στα πλαίσια ενός «κοινωνικού συμβολαίου» μεταξύ των κοινωνικών τάξεων με διαμεσολαβητή και εγγυητή το κράτος, ο θεσμός του Κράτους Πρόνοιας αποτέλεσε βασική ρυθμιστική αρχή της λειτουργίας της οικονομίας στο βαθμό που εξασφάλιζε μετριασμό των εργατικών διεκδικήσεων – και άρα εξασφάλιση των επιχειρηματικών κερδών – με αντάλλαγμα ένα ευρύ δίκτυο κοινωνικής προστασίας και αρωγής στην υγεία, την παιδεία, τις συνθήκες διαβίωσης και τη προστασία των απομάχων της δουλειάς. Ωστόσο, οι νέες αντιλήψεις μετά τη δεκαετία του '70 άρχισαν σταδιακά να θέτουν ερωτήματα σχετικά με το ρόλο και την αποτελεσματικότητά του στα πλαίσια της νέας αντίληψης περί «ανταγωνιστικότητας» και «αποτελεσματικότητας». Για την Ευρώπη ειδικά, αυτές οι συζητήσεις συνδέθηκαν και με τις απαιτήσεις της Ευρωπαϊκής ενοποίησης ως μακροπρόθεσμης στρατηγικής ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60.

Σημαντική πολιτικοοικονομική εξέλιξη που επηρέασε τη μεταπολεμική οικονομική ιστορία της Ευρώπης ήταν η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) το 1958. Της δημιουργίας της ΕΟΚ είχε προηγηθεί η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ) το 1951, και η πραγματοποίησή της στηριζόταν στην ιδέα ότι η στενή οικονομική και πολιτική συνεργασία θα επέτρεπε το συντονισμό της οικονομικής πολιτικής σε πανευρωπαϊκό επίπεδο και την άμβλυνση των

εθνικών, οικονομικών ανταγωνισμών που τόσο πολύ είχαν κοστίσει στο παρελθόν. Η ΕΟΚ ξεκίνησε με έξι μέλη για να φθάσει, μετά από διαδοχικές διευρύνσεις, τα είκοσι επτά σήμερα. Ξεκίνησε ως τελωνειακή ένωση και εξελίχθηκε σε μία ενιαία αγορά σχεδόν πλήρους ελεύθερης διακίνησης των συντελεστών παραγωγής και με ενιαίο νόμισμα για τις δεκατρείς από αυτές.

Αρχικά και έως το 1985, οπότε η ΕΟΚ μετασηματίστηκε σε Ευρωπαϊκή Ένωση, λίγα πράγματα πρόδιδαν την εξέλιξη της τελευταίας εικοσαετίας. Από το 1962 κύρια πολιτική της Κοινότητας αποτελούσε η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ). Η πολιτική αυτή είχε δύο σκέλη. Πρώτον την ενίσχυση των αγροτών μέσω της στήριξης του εισοδήματός τους με τον καθορισμό ελάχιστων τιμών ασφαλείας για τα αγροτικά προϊόντα. Δεύτερον, με τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Γεωργικού Ταμείου Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (FEOGA) που σκοπό είχε την καθοδήγηση των αγροτών προς καλλιέργειες αρεστές προς τους σχεδιασμούς της γραφειοκρατίας των Βρυξελλών. Η ΚΑΠ απορροφούσε ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 το 80% των κοινοτικών πόρων. Μπορεί να χαρακτηριστεί επιτυχημένη γιατί εξασφάλισε αυτάρκεια της Ευρώπης σε όλα σχεδόν τα αγροτικά προϊόντα και στήριξε το αγροτικό εισόδημα ώστε να αποτελεί σταθερή αύξουσα συνιστώσα της συνολικής καταναλωτικής ζήτησης. Από την άλλη πλευρά η ΚΑΠ κατηγορήθηκε δίκαια ότι οδήγησε σε κακή κατανομή των πόρων, σε υπερβολικά πλεονάσματα αγροτικών προϊόντων και σε παράπονα των χωρών του Τρίτου Κόσμου για διακρίσεις εις βάρος των προϊόντων τους την ίδια στιγμή που η ΕΟΚ προσπαθούσε να πείσει τις χώρες αυτές να φιλελευθεροποιήσουν το εξωτερικό τους εμπόριο.

Η σταδιακή διεύρυνση της Κοινότητας με νέες χώρες – μέλη ανάγκασε τις Βρυξέλλες να προωθήσουν και άλλες πολιτικές με αποτέλεσμα την εμφάνιση της βιομηχανικής, της περιφερειακής, της κοινωνικής και άλλων πολιτικών που οδήγησαν τη μοναδικότητα της ΚΑΠ σε σταδιακή υποχώρηση. Ειδικά καθώς έπαιρναν σάρκα και οστά τα οράματα για την Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης, αποκτούσε πολιτική προτεραιότητα η σύγκλιση και η συνοχή των οικονομιών της. Ήδη από το 1975 ιδρύθηκε το Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης και από το 1979 τέθηκε σε εφαρμογή το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα. Το σύστημα αυτό πέρασε από πολλές κρίσεις, αλλά η συσσωρευθείσα εμπειρία από τις κρίσεις αυτές συνέβαλλε στην ολοένα και πιο αποτελεσματική διαχείριση οικονομικών και νομισματικών φαινομένων.

Το 1992 ολοκληρώθηκε το σχέδιο της Ενιαίας Αγοράς που σκοπό είχε να άρει κάθε είδους φανερό ή αφανές εμπόδιο στην ελεύθερη διακίνηση ευρωπαϊκών προϊόντων

και κεφαλαίων, ενώ στη συνθήκη του Μάαστριχτ ορίστηκαν τα κριτήρια συμμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής των χωρών μελών της ΕΕ. Σύμφωνα με τις τότε κυριαρχούσες οικονομικές απόψεις, τα κριτήρια δεν αναφέρονται σε αναπτυξιακούς ή κοινωνικούς στόχους, αλλά σε μέτρα δημοσιονομικής πειθαρχίας και νομισματικής σταθερότητας. Έτσι, το έλλειμμα του προϋπολογισμού των χωρών – μελών δεν μπορεί να είναι μεγαλύτερο από το 3% του ΑΕΠ και το Δημόσιο Χρέος μεγαλύτερο του 60% του ΑΕΠ. Ο πληθωρισμός δεν μπορεί να είναι υψηλότερος του μέσου όρου των τριών χαμηλότερων επιδόσεων σε χώρες μέλη της ΕΕ προσαυξημένου κατά μιάμιση μονάδα. Το ίδιο ισχύει και για τα επιτόκια των μακροχρόνιων κρατικών ομολόγων. Παρά το γεγονός ότι στην πορεία προς την εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος, δηλαδή του Ευρώ, υπήρξαν διορθωτικές ερμηνείες των παραπάνω στοιχείων, γεγονός παραμένει ότι η οικονομική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση στηρίζεται στις αρχές αυτές.

Από οικονομικής πλευράς η Ευρωπαϊκή Ένωση επέτυχε να δημιουργήσει μία τεράστια αγορά καταναλωτών υψηλού εισοδήματος που έδωσε σημαντική ώθηση στην κερδοφορία των επιχειρήσεων και στην ανάπτυξη καινοτομιών και επιχειρηματικότητας. Δεν πρέπει επίσης να παραγνωρίζεται η υψηλή κοινωνική προστασία των Ευρωπαίων εργαζομένων που συντελέστηκε κατά την περίοδο της οικοδόμησης του Κράτους Πρόνοιας στη μεταπολεμική Ευρώπη. Η δέσμευση των Ευρωπαίων ηγετών στη απόφαση της Λισαβόνας περί προαγωγής του ανταγωνισμού στην Ευρώπη προκειμένου να παραμείνει η ήπειρος ανταγωνιστική απέναντι στις ΗΠΑ, την Κίνα, την Ιαπωνία και άλλες χώρες και περιοχές της οικουμένης, έχει οδηγήσει από το 1989 και μετά σε μία αποδόμηση της κοινωνικής προστασίας, παρά την αντίσταση των συνδικάτων και των εργατικών κομμάτων. Με αυτή την έννοια μελλοντικά είναι βέβαιο ότι θα υπάρξουν εξελίξεις οι οποίες θα μετασχηματίσουν την Ευρωπαϊκή Ένωση προς την κατεύθυνση αλλαγών που θα προαγάγουν οι κοινωνικές πλειοψηφίες του μέλλοντος.

8. Η ΜΟΝΕΤΑΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΤΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΑΛΛΑΓΗ ΕΜΦΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ο στασιμοπληθωρισμός της περιόδου 1973-1979 δεν μπορούσε να εξηγηθεί ικανοποιητικά από την Κεϋνσιανή²⁵ θεωρία με αποτέλεσμα να γίνουν δημοφιλείς

²⁵ Ωστόσο δεν συμφωνούν όλοι οι οικονομολόγοι σχετικά με την «ποιότητα» του κεϋνσιανισμού του μεταπολέμου. Βλέπε ιδιαίτερα Hicks (1974), Leijonhufvud (1968). Για την εφαρμογή της κεϋνσιανής θεωρίας στην άσκηση της ελληνικής οικονομικής πολιτικής βλέπε Ψαλιδόπουλος (1990).

νεοφιλελεύθερες ερμηνείες του φαινομένου που συνδέθηκαν με το έργο δύο μεγάλων θεωρητικών, του Milton Friedman²⁶ και του Friedrich August von Hayek. Οι κυβερνήσεις της Margaret Thatcher στη Βρετανία και του Ronald Reagan στις ΗΠΑ, αναφέρονταν ρητά στους δύο αυτούς στοχαστές προκειμένου να εξηγήσουν την οικονομική τους πολιτική στους ψηφοφόρους.

Ο Milton Friedman²⁷ ηγήθηκε του κινήματος των Μονεταριστών και ποτέ δεν έπαψε να εκφράζει την ασυμφωνία του για τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους στον έλεγχο της οικονομίας. Στη βραχυπρόθεσμη ανάγκη άμβλυνσης οικονομικών προβλημάτων οι μονεταριστές αντέτειναν τη μακροχρόνια θεώρησή τους και την πεποίθησή τους ότι η διδασκαλία των κλασικών περί ατομικής οικονομικής ελευθερίας παραμένει ισχύουσα.

Από την κλασική οικονομική θεωρία, οι μονεταριστές δέχονταν το αξίωμα της ουδετερότητας του χρήματος. Θεωρούσαν ότι αλλαγές στην ποσότητα του χρήματος επηρεάζουν μακροχρόνια μόνο τις τιμές και δεν επιδρούν στην παραγωγή και την απασχόληση. Η εξήγηση δίνεται μέσω της επίδρασης του αποτελέσματος των πραγματικών διαθεσίμων (real balance effect).

Τα πραγματικά διαθέσιμα, δηλαδή το ποσό που τηρούν τα νοικοκυριά διαιρεμένο διά του τιμαρίθμου, αποτελούν τον πλούτο του κοινού και επηρεάζουν τη δαπάνη του.

²⁶ Το «ιστορικό» υπόβαθρο της ερμηνείας του Friedman δόθηκε από το Friedman & Schwarz (1963). Οι θεωρητικές του συμβολές υφάνθηκαν με μία σειρά από έργα με κύρια τα Friedman (1957), Friedman (1960), Friedman (1967) και Friedman (1969). Τέλος το Friedman (1953) αποτελεί τη μεθοδολογική συμβολή του στα οικονομικά.

²⁷ *Milton Friedman (1912 – 2007)*. Ο Milton Friedman γεννήθηκε στο Μπρούκλιν των ΗΠΑ το 1912 και αποτέλεσε τον ηγέτη της μονεταριστικής σχολής του Σικάγο. Καθ' όλο το διάστημα των ετών 1965 – 1990 ήταν ένας από τους κύριους επικριτές των μεταπολεμικών «κεϋνσιανών» πολιτικών και υποστηρικτής της αυστηρής νομισματικής πολιτικής συνδέοντας άμεσα τον πληθωρισμό με την πιστωτική επέκταση. Κάθε έννοια που εισήγαγε ο Friedman ήταν μία προσπάθεια αναίρεσης των επικρατουσών τότε κεϋνσιανών εννοιών με κύριο στόχο την αμφισβήτηση του ευεργετικού ρόλου της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Το χρήμα είναι σημαντικό (money matters) αλλά μόνο ως νομισματικό φαινόμενο που αν αφεθεί να εξυπηρετήσει τα δημοσιονομικά ελλείμματα μπορεί να οδηγήσει μόνο σε πληθωρισμό. Έτσι οι κεϋνσιανές παρεμβατικές πολιτικές αμφισβητούνται και η επιστροφή στις ελεύθερες αγορές και την ιδιωτική πρωτοβουλία καθαγιάζεται σε ένα κλίμα νέου πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού. Ο Friedman ήταν ένας ακαδημαϊκός οικονομολόγος που όμως δεν αρνιόταν και το ρόλο του συμβούλου σε προγράμματα οικονομικής φιλελευθεροποίησης. Τιμήθηκε το 1976 με το Nobel οικονομίας και σηματοδότησε την εποχή του λεγόμενου «νεοφιλελευθερισμού» από τη δεκαετία του '80. Για τα κυριότερα έργα του Friedman βλέπε βιβλιογραφία.

Όταν αυξάνει η ποσότητα του χρήματος στην οικονομία, αυτόματα αυξάνει και η ροπή προς δαπάνη και επομένως υπάρχει μία βραχυχρόνια αυξητική επίδραση στο εισόδημα και την απασχόληση. Όμως αυτή η αύξηση των δαπανών προκαλεί πληθωρισμό, η αξία των πραγματικών διαθεσίμων πέφτει, και η διαδικασία που ξεκίνησε με την αύξηση της ποσότητας χρήματος λήγει όταν ολοκληρωθεί μία σειρά προσαρμογών στις αγορές που αφήνει την πραγματική παραγωγή και την απασχόληση στα επίπεδα που είχαν πριν την αύξηση. Μόνη αλλαγή που προκύπτει στην οικονομία είναι το υψηλότερο επίπεδο τιμών.

Από τα παραπάνω προκύπτει η επιθυμία των μονεταριστών για διακριτική προσαρμογή της ποσότητας χρήματος στις ανάγκες της παραγωγής και για παραίτηση του κράτους από μία ενεργητική νομισματική πολιτική. Ενώ λοιπόν η δημοσιονομική πολιτική δεν μπορεί, κατά τους μονεταριστές, να επηρεάσει αποτελεσματικά το εισόδημα, η νομισματική πολιτική είναι αποτελεσματική υπό την προϋπόθεση να προσαρμοσθεί προς την κατεύθυνση της ελεύθερης αγοράς, απαραίτητη συνοδεία της αύξησης της παραγωγής.

Συμπερασματικά βλέπουμε ότι για τους μονεταριστές οι σχετικές τιμές των αγαθών, υπηρεσιών και συντελεστών παραγωγής είναι συστατικά στοιχεία της διαρκούς εξισορρόπησης των αγορών. Τα άτομα προσαρμόζουν τις προσδοκίες τους σύμφωνα με τα όσα έμαθαν να πιστεύουν κατά την παρελθούσα δράση τους στην οικονομία και πορεύονται σ' ένα μονοπάτι ελεύθερων επιλογών²⁸, άλλες από τις οποίες πραγματοποιούνται, και άλλες όχι.

Μία παραλλαγή της παραπάνω θεωρίας ήταν και η σχολή των «Ορθολογικών Προσδοκιών» που συνδέθηκε με το όνομα του Robert Lucas και επηρέασε και αυτή την οικονομική πολιτική. Η σχολή αυτή ονομάστηκε και «Νέα Κλασική Μακροοικονομία».

Η «*Νέα Κλασική Μακροοικονομία*» στηρίζει τις αρχές της στο αξίωμα της αριστοποίησης που χρησιμοποιούσαν οι κλασικοί. Τα άτομα δηλαδή εκμεταλλεύονται κάθε δυνατότητα να βελτιώσουν την κατάστασή τους. Όντας ορθολογικά άτομα διαμορφώνουν και ορθολογικές προσδοκίες. Η υπόθεση των ορθολογικών προσδοκιών είναι θεμελιακή συνιστώσα αυτής της σχολής. Εκεί που οι μονεταριστές θεωρούν ότι οι προσδοκίες των ατόμων διαμορφώνονται υπό τη συνεχή διόρθωση παλιότερων εσφαλμένων επιλογών, οι οπαδοί της «*νέας κλασικής μακροοικονομίας*» αντιτάσσουν τη νέα «*ορθολογική*» εικόνα. Νοικοκυριά και επιχειρήσεις διαμορφώνουν προσδοκίες με

²⁸ Το, πολιτικού χαρακτήρα, έργο υπεράσπισης του φιλελευθερισμού από τον Friedman περιλαμβάνει τα Friedman (1962) και ιδιαιτέρως το Friedman & Friedman (1990).

βάση τις πληροφορίες που διαθέτουν και τους στόχους που θέλουν να πετύχουν. Παρά το γεγονός ότι το περιβάλλον μέσα στο οποίο κινούνται μεταβάλλεται, οι προβλέψεις των ατόμων είναι ορθές σε κάθε περίπτωση. Αν λοιπόν νοικοκυριά και επιχειρήσεις στην οικονομία δρουν ορθολογικά, δεν νομιμοποιείται η κρατική παρέμβαση σε αυτήν.

Επιπλέον, οι οπαδοί της σχολής αυτής θεωρούν ότι οι τιμές «εκκαθαρίζουν» την αγορά, καθώς οι τιμές που προκύπτουν σε αγορές που βρίσκονται σε συνεχή ισορροπία, επιτρέπουν ταύτιση ζήτησης και προσφοράς σε κάθε περίπτωση ώστε τίποτα να μη μένει απούλητο.

Η οικονομική πολιτική δεν μπορεί να έχει αποτελεσματική επίδραση διότι τα άτομα την προεξοφλούν στις προσδοκίες τους. Το εισόδημα περιστρέφεται γύρω από τη «φυσιολογική τιμή» (natural rate) την οποία τα άτομα γνωρίζουν. Επομένως, διπλασιασμός της ποσότητας χρήματος από το κράτος προς αναζωογόνηση της συνολικής ζήτησης θα οδηγούσε τα άτομα στο να επιδιώξουν διπλασιασμό των εισοδημάτων τους (οι επιχειρήσεις διπλασιασμό των τιμών των προϊόντων τους) διότι δεν αναμένουν τίποτα θετικό από μία τέτοια ενέργεια. Αν όμως συμβεί το ίδιο χωρίς τα άτομα να το γνωρίζουν ή να το καταλάβουν, τότε ίσως θεωρήσουν αυτή την αύξηση ως νέα ώθηση στην αγορά και προσαρμόσουν τα σχέδια παραγωγής και κατανάλωσής τους στα νέα δεδομένα. Μόνο σε μία τέτοια περίπτωση αιφνιδιασμού η οικονομική πολιτική θα μπορούσε να ήταν αποτελεσματική. Ωστόσο, δεδομένης της ροής πληροφοριών σε μία κοινοβουλευτική δημοκρατία, ελάχιστες ενέργειες οικονομικής πολιτικής δεν μπορούν να προεξοφληθούν.

Η επίδραση της σχολής αυτής τόσο στον ακαδημαϊκό χώρο όσο και στο χώρο της διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής ήταν σημαντική ως το 1990. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της επίδρασης ήταν η μεταβολή των αντιλήψεων σχετικά με τη δυνατότητα του κράτους να παρεμβαίνει ενεργά χρησιμοποιώντας τα μέσα οικονομικής πολιτικής που διαθέτει για να επηρεάσει αποτελεσματικά την παραγωγή και κατανομή του εισοδήματος. Αυτό είχε ως συνέπεια να αλλάξουν οι πολιτικές στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και σε εθνικό επίπεδο των χωρών – μελών, και να γίνουν πιο φιλικές προς τις αγορές.

Σ αυτό συντέλεσε και η θεωρία του Friedrich A. von Hayek²⁹, Αυστριακού στην καταγωγή πολιτικού φιλόσοφου και οικονομολόγου. Σύμφωνα με αυτόν η οικονομία χαρακτηρίζεται από μια «αυθόρμητη τάξη» καθώς οι πολίτες επιδιώκουν οικονομικούς σκοπούς. Τα οποιαδήποτε προβλήματα που μπορούν να προκύψουν στη διαδικασία αυτή είναι κατά τον Hayek προβλήματα «αποτυχίας συντονισμού», κατάστασης που είναι συχνή σε μια οικονομία της αγοράς με τόσους συμμετέχοντες οι οποίοι επιδιώκουν τόσο διαφορετικούς σκοπούς ο καθένας. Αυτό που έχει σημασία κατά τον ίδιο είναι να γίνει κατανοητό ότι δεν είναι πρόπον το κράτος να παρεμβαίνει στη οικονομία προκειμένου να προλάβει η να θεραπεύσει προβλήματα αποτυχίας συντονισμού. Αυτά ξεπερνιούνται μέσα από διαχρονικές διαδικασίες προσαρμογής στις αγορές. Οι διαδικασίες παραγωγής είναι αρκετά χρονοβόρες μέχρι να υπάρξουν τελικά προϊόντα και επομένως τα επιχειρηματικά λάθη στις επενδύσεις και στις εκτιμήσεις περί κερδοφορίας είναι περίπου αναπόφευκτα. Η οικονομική θεωρία του σχηματισμού των τιμών, η νομισματική θεωρία και η θεωρία του κεφαλαίου πρέπει να μελετώνται κατά τον Hayek ενιαία και πάντα προς τη κατεύθυνση της κατανόησης του εξισορροπητικού μηχανισμού της αγοράς³⁰.

Ο προγραμματισμός της οικονομίας είναι κατά τον Hayek καταστροφικός για την ελευθερία του ατόμου και ο ίδιος, ήδη από τη δεκαετία του '30, είχε αντιταχθεί στον Keynes και τη θεωρία του. Μεθοδολογικά είναι, όπως υποστηρίζει ο Hayek, λάθος να ξεκινάει η ανάλυση από το σύνολο. Αντίθετα πρέπει να ξεκινά από το άτομο³¹. Οι θεσμοί είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης δράσης αλλά δεν είναι δημιουργήματα ή κατασκευές

²⁹ *Friedrich A. von Hayek (1899 – 1992)*. Ο Friedrich Hayek γεννήθηκε στη Βιέννη της Αυστρίας το 1899 και αποτέλεσε τον κύριο εκπρόσωπο της «αυστριακής σχολής» των οικονομικών. Πιστός στο γερμανικό πνεύμα συνδύασε τις σπουδές στα οικονομικά, με αντίστοιχες στο δίκαιο και τις πολιτικές επιστήμες. Ήδη από το 1930 ήταν ένας από τους αντιπάλους των κεϋνσιανών ιδεών στο πλαίσιο μίας υπεράσπισης το φιλελευθερισμού ενάντια στις ολοκληρωτικές στρεβλώσεις. Ορμώμενος από αυτές τις κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις έθεσε το άτομο στο επίκεντρο όχι μόνο της θεωρίας του αλλά και της μεθόδου ακολουθώντας το μεθοδολογικό ατομισμό. Η υπεράσπιση του αυθορμητισμού της αγοράς στη βάση των ελεύθερα δρώντων υποκειμένων τον έφερε αντιμέτωπο με τις κεϋνσιανές πολιτικές. Ωστόσο οι απόψεις του είχαν συχνά ακραία και μάλλον ανέφικτα πολιτικά συνεπαγόμενα όπως για παράδειγμα η πρότασή του για «ιδιωτικοποίηση» της δυνατότητας έκδοσης χρήματος και την κατάργηση των Κεντρικών Τραπεζών. Μαζί με τον Friedman, ο Hayek αποτέλεσε το κύριο θεωρητικό υποστήριγμα του νεοφιλελευθερισμού του '80. Αν ο πρώτος έπαιξε το ρόλο του πολιτικού οικονομολόγου, ο δεύτερος αποτέλεσε μάλλον τον κοινωνικοφιλοσοφικό στοχαστή. Και οι δύο αντλούσαν όμως από την οικονομική θεωρία και τις έννοιές της. Για τα κυριότερα έργα του Hayek βλέπε βιβλιογραφία.

³⁰ Βλέπε ιδιαίτερα Hayek (1931), Hayek (1933) και Hayek (1941).

³¹ Σχετικά με την αντίληψη αυτή βλέπε και Mises (1949).

βάσει συγκεκριμένου σχεδίου. Έχουν προκύψει στο πλαίσιο της αυθόρμητης τάξης. Για το λόγο αυτό ο Hayek κατακρίνει την προσπάθεια μεταφοράς σχημάτων των φυσικών επιστημών στις κοινωνικές επιστήμες, προσπάθεια που ο ίδιος αποκάλεσε «επιστημονισμό». Οι αγορές έχουν για την ανθρώπινη δράση μεγάλη σημασία και αποτελούν μηχανισμούς απόκτησης γνώσης από τους δρώντες. Η γνώση αυτή βελτιώνεται καθώς αποκαλύπτονται νέα πράγματα από όσους συμμετέχουν σ' αυτές, νέες εμπειρίες. Οι αγορές μ' άλλα λόγια αποτελούν ένα σχολείο ανακαλύψεων και συνεχούς προσαρμογής του ατόμου στην κοινωνική ζωή.

Όπως προαναφέρθηκε ο Hayek παρήγαγε ήδη από τη δεκαετία του '30 ένα εντυπωσιακό σε ποσότητα έργο που ενοποίησε τις απόψεις του σε ένα σύνολο τόσο θεωρητικού χαρακτήρα όσο και πρακτικών απόψεων. Στη δεκαετία του '80, μαζί με το μονεταρισμό, οδήγησε στην επάνοδο της ηγεμονίας του νέο-φιλελευθερισμού. Οι οικονομικές πολιτικές έπαψαν, στην Ευρωπαϊκή Ένωση και αλλού, να επιδιώκουν τη μέγιστη ευημερία και την πλήρη απασχόληση. Ιδιωτικοποιήσεις και έμφαση στις αγορές αναδιάρθρωσαν το ρόλο του δημοσίου και οι ιδέες του νέο-φιλελευθερισμού κυριάρχησαν και πολιτικά. Τα περιθώρια άσκησης παρεμβατικής πολιτικής μειώθηκαν. Το κράτος πρόνοιας, υπερήφανο τέκνο μιας άλλης εποχής, αντιμετωπίζεται ως εμπόδιο στην εξάπλωση της λογικής της αγοράς και όχι ως δίκτυ ασφαλείας στις ατέλειες της. Αντίλογος στο νεοφιλελευθερισμό υπάρχει καθώς πολλοί επιστήμονες αναζητούν ήδη νέες συνθέσεις. Στο μέλλον ασφαλώς θα υπάρξουν συμβολές που θα συμβάλουν στη δημιουργία νέων κοινωνικών πλειοψηφιών, ενώ νέες ιδέες θα στηρίξουν την οικονομική πολιτική του μέλλοντος.

9. ANTI ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Στις σελίδες που προηγήθηκαν παρουσιάστηκαν συνοπτικά οι οικονομικές εξελίξεις και οι κυριότερες οικονομικές ιδέες στην Ευρώπη, και τον κόσμο γενικότερα από το Μεσοπόλεμο έως το τέλος της δεκαετίας του '80. Είδαμε τα προβλήματα οικονομικής αστάθειας, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο που επέφερε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και που τελικά οδήγησαν στη μεγάλη κρίση του 1929. Αυτές οι εξελίξεις, όπως αναφέραμε, συνοδεύτηκαν και από την αλλαγή παραδείγματος στην άσκηση οικονομικής πολιτικής με έμφαση στη τόνωση της ενεργούς ζήτησης και την ενεργό παρέμβαση του κράτους και επομένως ιδεολογική ήττα του φιλελευθερισμού. Το

απόγειο αυτής της διαδικασίας, που εκφράστηκε θεωρητικά μέσω των έργων του John Maynard Keynes, ήρθε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη διαδικασία της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης. Σ' αυτήν την περίοδο, και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70, η Ευρώπη έζησε τη «χρυσή εποχή» της τόσο σε επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης όσο και σε επίπεδο ανάπτυξης θεσμών κοινωνικής συνοχής στο πλαίσιο του «Κράτους Πρόνοιας». Ωστόσο, όπως είδαμε, οι πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και του 1978, σηματοδότησαν την έναρξη μίας περιόδου κρίσης, στασιμοπληθωρισμού και μίας νέας αλλαγής παραδείγματος, αυτή τη φορά στην κατεύθυνση της φιλελευθεροποίησης της οικονομίας. Στο θεωρητικό επίπεδο, οι απόψεις των Milton Friedman και Friedrich A. von Hayek έδωσαν το ιδεολογικό υπόβαθρο των νέων πολιτικών, τονίζοντας τη σημασία «ελεύθερα» δρώντων ατόμων στα πλαίσια ελεύθερων αγορών. Οι συνέπειες αυτών των πολιτικών γίνονται ήδη αισθητές από τη δεκαετία του '90 και μετά.

Η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού το 1989 οδήγησε την παγκόσμια και την ευρωπαϊκή οικονομία σε μια φάση ανάπτυξης αλλά και μετασχηματισμών, πλούτου αλλά και ένδειας, μεγέθυνσης αλλά και ανεργίας. Η ιστορική επισκόπηση δεν μπορεί από μόνη της να οδηγήσει σε προβλέψεις για το μέλλον. Μπορεί όμως να οπλίσει τον μελετητή με γνώση για το παρελθόν και με ικανότητα θέασης του παρόντος ως «στιγμής» σε μία αέναη εξέλιξη. Όπως το κύμα «στρογγυλεύει» και «διαβρώνει» το βράχο, έτσι και η πιο απόλυτη κυριαρχία του σήμερα, θα υποσκαφθεί από νέες συνθέσεις που προάγουν οι άνθρωποι με τη συλλογική τους δράση. Με την έννοια αυτή, και καθώς η ιστορία δεν τελειώνει ποτέ, η οικονομική σκέψη και οι πολιτικές του μέλλοντος ασφαλώς θα είναι διαφορετικές από τις σημερινές. Είναι ωστόσο δύσκολο προβλέψουμε προς ποια κατεύθυνση θα κινηθούν και με ποια ένταση θα μεταβληθούν. Ίσως να είναι και αδιάφορο, διότι όπως επισημάνθηκε και παραπάνω πάντα το αποτέλεσμα καθορίζεται από τη συλλογική δράση.

Ασκήσεις Αυτοαξιολόγησης

1. Αναφέρετε τις κύριες οικονομικές εξελίξεις της περιόδου 1918 – 1940. Ποια η επίδρασή τους στην άσκηση οικονομικής πολιτικής από τις κυβερνήσεις των Ευρωπαϊκών χωρών και των ΗΠΑ;

2. Η πολιτική επιστροφής στον «Κανόνα Χρυσού» ήταν ευεργετική ή καταστροφική για τις ευρωπαϊκές οικονομίες και γιατί;
3. Ποια τα χαρακτηριστικά και οι συνέπειες του Κραχ του 1929;
4. Τι γνωρίζετε για την πολιτική του New Deal; Που εφαρμόστηκε, από ποιον και με τι αποτελέσματα;
5. Ποια ήταν η απάντηση των ευρωπαϊκών χωρών στην κρίση του 1929; Τι γνωρίζετε για τις πολιτικές που ακολουθήθηκαν από Μ. Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία και Σουηδία;
6. Σε ποια προβλήματα της οικονομικής πραγματικότητας ήρθε να απαντήσει η θεωρία του J. M. Keynes; Αναφέρετε συνοπτικά τα κύρια σημεία της θεωρίας αυτής.
7. Πως θα χαρακτηρίζατε από οικονομικής άποψης την πρώτη μεταπολεμική περίοδο μέχρι τη δεκαετία του 1970; Αιτιολογείστε την απάντησή σας με βάση τα ιστορικά δεδομένα της περιόδου αυτής.
8. Τι σηματοδοτούν οι δύο πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70 και γιατί;
9. Ποιες θεωρητικές συμβολές στηρίζουν το δόγμα των νεοφιλελεύθερων πολιτικών; Αναφέρετε συνοπτικά τα κύρια στοιχεία τους.
10. Ποια η σημασία του «Κράτους Πρόνοιας» για το μεταπολεμικό αναπτυξιακό μοντέλο; Ποιες οι δυνατότητες διατήρησής του στο παρόν νεοφιλελεύθερο μοντέλο;
11. Ποιες εξελίξεις σηματοδότησε για την Ευρώπη η συμφωνία ίδρυσης της ΕΟΚ το 1958; Αναφέρετε συνοπτικά τους σταθμούς εξέλιξης της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης.
12. Ποια η σημασία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης για το μέλλον των ευρωπαϊκών οικονομιών;

Δραστηριότητες

Προσπαθήστε να συγκρίνετε ναζισμό, κομμουνισμό και σουηδικό μοντέλο.

Πόσο εξαρτάται η οικονομική πολιτική από θεωρίες. Αξιοποιείστε τις πληροφορίες που παρέχονται από το κείμενο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Clough, S. & R. Rapp (1979) *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία. Η Οικονομική Ανάπτυξη του Δυτικού Πολιτισμού*, Τόμοι I & II, Αθήνα: Παπαζήσης
- Galbraith, J. K. (2000) *Το Μεγάλο Κραχ του 1929*, Μετ. Ε. Αστερίου, Αθήνα: Νέα Σύνορα Α. Α. Λιβάνη
- Heilbroner, R. (2000) *Οι Φιλόσοφοι του Οικονομικού Κόσμου*, Αθήνα: Κριτική
- Hobsbawm, E. J. (2002) *Η εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Ε΄ έκδοση, Μετ. Β. Καπετανγιάννης, Αθήνα: Θεμέλιο
- Keynes, J. M. (1936) *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*, Ελλ. Εκδ. (2001), Μετ. Θ. Αθανασίου, Επιμ. Μ. Ψαλιδόπουλος, Αθήνα: Παπαζήσης
- Mazower, M. (2002) *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ
- Screpanti, E. & S. Zamagni (2004) *Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*, Μετ. Α. Σακκά, Επιμ. Ν. Θεοχαράκης, Αθήνα: Τυπωθήτω
- Tuma, E. (1999) *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία*, Τόμοι I & II, Μετ. Μ. Π. Χατζηπροκοπίου, Αθήνα: Gutenberg
- Τσουλφίδης, Λ. (2003) *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παν/μίου Μακεδονίας
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1990) *Κεϋνσιανή Θεωρία και Ελληνική Οικονομική Πολιτική: Μύθος και Πραγματικότητα*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική

Ξενόγλωσση

- Bernstein, M. A. (2004) *A Perilous Progress. Economists and Public Purpose in Twentieth-Century America*, 2nd Ed., Princeton and Oxford: Princeton University Press
- Blaug, M. (1978) *Economic Theory in Retrospect*, 3d Ed., Cambridge: Cambridge University Press

- Brunner, K. (Ed.) (1982) *The Great Depression Revisited*, 2nd Ed., Kluwer Nijhoff Publishing
- Feinstein, C. H., P. Temin & G. Toniolo (1997) *European Economy between the Wars*, Oxford: Oxford University Press
- Friedman, M. & A. Schwarz (1963) *A Monetary History of the United States 1867-1960*, National Bureau of Economic Research, Princeton: Princeton University Press
- Friedman, M. & R. Friedman (1990) *Free to Choose*, New York: Harcourt
- Friedman, M. (1953) *Essays in Positive Economics*, Chicago: University of Chicago Press
- Friedman, M. (1957) *A Theory of the Consumption Function*, Princeton N. J.: Princeton University Press
- Friedman, M. (1960) *A Program for Monetary Stability*, New York: Fordham University Press
- Friedman, M. (1962) *Capitalism and Freedom*, Chicago: University of Chicago Press
- Friedman, M. (1967) *Money and Economic Development*, New York
- Friedman, M. (1969) *The Optimum Quantity of Money and Other Essays*, Chicago: Aldine
- Hayek, F. A. (1931) *Prices and Production*, New York: Macmillan
- Hayek, F. A. (1933) *Monetary Theory and the Trade Cycle*, London
- Hayek, F. A. (1941) *The Pure Theory of Capital*, London: Routledge & Kegan Paul
- Hicks, J. R. (1974) *The Crisis in Keynesian Economics*, New York
- Keynes, J. M. (1919) *Economic Consequences of the Peace*, London
- Keynes, J. M. (1923) *A Tract on Monetary Reform*, London
- Keynes, J. M. (1930) *A Treatise on Money*, London
- Keynes, J. M. (1936) *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London
- Leijonhufvud, A. (1968) *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes*, New York
- Lewis, W. A. (1965) *Economic Survey 1919-1939*, 7th Ed., London: Unwin University Books
- Maddison, A. (2000) *Monitoring the World Economy 1820-1992*, Paris: OECD
- Mises, L. (1949) *Human Action: A Treatise on Economics*, New Haven, Conn.: Yale University Press
- Perry, G. L. & J. Tobin (Eds.) (2000) *Economic Events, Ideas, and Policies. The 1960s and After*, Washington, D. C.: The Brookings Institution
- Pigou, A. C. (1933) *The Theory of Unemployment*, London: Macmillan

- Schackle, G. L. S. (1967) *The Years of High Theory. Invention and Tradition in Economic Thought, 1926-1939*, Cambridge
- Schumpeter, J. (1954) *History of Economic Analysis*, Ed. E. B. Schumpeter, New York: Oxford University Press
- Schumpeter, J. A. (1939) *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, 2 vols. New York: McGraw-Hill
- Schumpeter, J. A. (1942) *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper
- Temin, P. (1976) *Did Monetary Forces Cause the Great Depression?*, New York: W. W. Norton & Co Inc.
- Temin, P. (1991) *Lessons from the Great Depression*, Lionel Robbins Lectures Series, MIT Press
- Tomlinson, J. (1981) *Problems of British Economic Policy 1870-1945*, London and New York: Methuen
- Winch, D. (1972) *Economics and Policy. A Historical Study*, Collins/Fontana